

Sofia Aittomaa

Fyra kejserliga monument i Finland

Tillkomst, mottagande och bemötande

Bild: Päivi Ristell

Sofia Aittomaa

Född 1984

Kandidat i humanistiska vetenskaper med konstvetenskap som huvudämne,
Åbo Akademi, 2008

Filosofie magister i konstvetenskap, Åbo Akademi, 2010

Omslag, grafisk form och ombrytning: Christel Westerlund/Ekenäs TypoGraf

Omslagsfotografier:

T.v. Alexander I:s kolossalbyst invid Nationalbibliotekets södra vägg, fotograferad 2013.

Bild: Lars Berggren

Mitten, övre bilden. Detalj av Kejsarinnans sten.

Bild: Teuvo Kanerva, Museiverket

T.h. Monumentet över Alexander II på Senatstorget i Helsingfors.

Bild: Helsingfors stadsmuseum

Mitten, nedre bilden. Monumentet över Peter den store i Viborg.

Bild: SA-kuva

Fyra kejserliga monument i Finland

Tillkomst, mottagande och bemötande

Sofia Aittomaa

Konstvetenskap
Fakulteten för humaniora, teologi och psykologi
Åbo Akademi
Åbo, Finland, 2019

ISBN 978-952-12-3814-7 (tryckt version)
ISBN 978-952-12-3815-4 (digital version)
Painosalama Oy, Åbo, 2019

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Abstract	5
English summary / Sammanfattning på engelska	7
Förteckning över originalartiklar	8
Förord	9
1 Inledning	11
1.1 Syfte och problemställning	13
1.2 Avgränsningar	14
1.3 Begreppsdefinitioner	16
1.3.1 Monument	16
1.3.2 Kejsarliga monument i Finland	17
1.3.3 Avrussificering	17
1.3.4 Damnatio memoriae	17
2 Metod och material	19
3 Teoretisk referensram	22
4 Tidigare forskning och litteraturoversikt	26
4.1 Tidigare forskning om avhandlingens forskningsobjekt	30
4.1.1 Alexander I:s kolossalbyst	30
4.1.2 Kejsarinnans sten	31
4.1.3 Alexander II:s monument	32
4.1.4 Peter den stores monument	33
5 Sammanfattning av avhandlingens artiklar	35
5.1 Artikel I	35
5.1.1 Alexanderbysten efter 2014	36
5.2 Artikel II	37
5.3 Artikel III	38

6 Resultat	40
Käll- och litteraturförteckning	47
Originalartiklar	
I Alexander I:s kolossalbyst. Från lojalism via avrussificering till rehabilitering	51
II Kejsarinnans sten. Från lojalism via revolutionsyra och nationalism till rehabilitering	92
III Monumenten över Alexander II i Helsingfors och Peter den store i Viborg. Två olika öden – likheter och olikheter	133

ABSTRACT

I föreliggande avhandling studeras hela livscykeln för fyra kejsarliga monument i Finland: Alexander I:s kolossalbyst (1814) som stått på olika platser i Åbo och i Helsingfors, *Kejsarinnans sten* (1835) på Salutorget i Helsingfors, Alexander II (1894) på Senatstorget i Helsingfors och Peter den store (1910) i Viborg. Samtliga monument härstammar från ”kejsartiden” (1809–1917) i Finlands historia, då storfurstendömet Finland var en del av det ryska kejsardömet och den ryske kejsaren var storfurste av Finland.

I avhandlingen granskas monumentens symboliska funktion i relation till den växlande historiska och politiska kontexten. Syftet är att rekonstruera monumentens historia, redogöra för deras utformning, placering och betydelser under olika tider och politiska konjunkturer. Samtidigt belyses olika maktaspekter som är förbundna med monumenten och deras historia. Genom att studera handlingar gällande monumenten, rekonstrueras och redogörs för monumentens hela livscykel och betydelseskiftningar.

Undersökningen bygger på en omfattande empirisk grundforskning, baserad huvudsakligen på arkivmaterial och kompletterad genom studier av samtida dags- och veckopress. Avhandlingens delstudier är fallstudier, som fokuserar på ett (artikel I och II) respektive två (artikel III) enskilda monumentprojekt. Som helhet kan undersökningen betraktas som en fallstudie av kejsarliga monument i Finland.

Resultatet är att det finns ett starkt samband mellan å ena sidan monumentens tillkomstprocess, deras budskap och mottagande och, å den andra, direkta förstörelser/förstörelseförsök eller statusmässiga degraderingar. Rekonstruktionerna av monumentens historier visar att deras symboliska funktion ändrats i och med förändrade politiska förutsättningar. Den tydligaste förändringen är övergången från storfurstendöme till republik, men betydelseskiftningar skedde redan under storfurstendömet. Under sin historia har monumenten återaktualiserats upprepade gånger och som rekonstruktionerna av deras historia visar har detta ofta skett i politiskt tillspetsade situationer. Monumenten återaktualiserades ofta i samband med andra monumentprojekt. I avhandlingen ges exempel på att nya monumentprojekt ledde till diskussioner om de kejsarliga monumentens existens, berättigande och placering. Nya nationella monumentprojekt och existerande kejsarliga monument konkurrerade ofta om en och samma plats.

Nyckelord: storfurstendömet Finland, Ryska kejsardömet, monumentförstörelse, damnatio memoriae, avrussificering, derussifiering, storfurste av Finland, Alexander I, Alexander II, Alexandra Feodorovna, Peter den store, Finland, Helsingfors, Viborg, Åbo, historiska monument, motmonument, kejsarbesök, Johannes Takanen, Walter Runeberg, Ivan Martos, Johan Carl Ludvig Engel, 1800-talets skulptur, 1900-talets skulptur, monumentmani, statyernas krig, kejsartiden

ENGLISH SUMMARY/ SAMMANFATTNING PÅ ENGELSKA

This study (*Four imperial monuments in Finland. Origin, reception and treatment*) examines the entire life span of four imperial monuments in Finland: the colossal bust of Alexander I (1814), which has been located in various places in Turku and in Helsinki, *the Stone of the Empress* (1835) at the Market square in Helsinki, the monument of Alexander II (1894) on the Senate square in Helsinki and the monument of Peter the Great (1910) in Vyborg. All monuments originate from the so called “Imperial period” of Finnish history (1809–1917), when the Grand Duchy of Finland was part of the Russian Empire and the Russian emperor was the Grand Duke of Finland.

In the present thesis, the symbolic function of the monuments is examined in relation to the changing historical and political contexts. The purpose of the thesis is to reconstruct the history of the monuments, describe their design, placing and meanings during different times and political cycles. At the same time, various aspects of power connected to the monuments and their history are highlighted. By studying documents related to the monuments, their whole life span and changes in meaning is reconstructed and accounted for.

The study is based on an extensive empirical basic research, based mainly on archive material and supplemented by studies on contemporary day and week press. The thesis substudies are case studies, which focus on one (article I and II) or two (article III) individual monument projects. As a whole, the survey can be regarded as a case study of imperial monuments in Finland.

The result shows that there is a strong connection between, on the one hand, the monuments creation process, their message and reception and, on the other hand, their direct destruction/attempted destruction or status degradation. The reconstruction of the monuments history shows that their symbolic functions changed with the changing political conditions. The clearest change is the transition from Grand Duchy to Republic, but shifts of significance were already made during the time of the Grand Duchy. During their history, the monuments have repeatedly been reactualized and as the reconstructions of their history show, this has often happened in politically tense situations. The monuments were often reactualized in connection with other monument projects. In the thesis, examples are given that the new monument projects led to discussions about the existence, justification and placement of the imperial monuments. New national monument projects and existing imperial monuments often competed for one and the same place.

FÖRTECKNING ÖVER ORIGINALARTIKLAR

- I Aittomaa, Sofia (2014), ”Alexander I:s kolossalbyst. Från lojalism via av-russificering till rehabilitering”, *Historisk Tidskrift för Finland* 98 (2013:4), 429–468. (<https://journal.fi/htf/article/view/52430>)

- II Aittomaa, Sofia (2015), ”Kejsarinnans sten. Från lojalism via revolutionsyra och nationalism till rehabilitering”, *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (2015:1), 4–43. (<https://journal.fi/htf/article/view/59206>)

- III Aittomaa, Sofia (2017), ”Monumenten över Alexander II i Helsingfors och Peter den store i Viborg. Två olika öden – likheter och olikheter”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102 (2017:2), 177–233. (<https://journal.fi/htf/article/view/66922>)

FÖRORD

Då jag 2004 inledde studierna i konstvetenskap anade jag föga att studierna i sinom tid skulle leda till en forskarutbildning. Om någon då sagt åt mig att jag en dag skulle skriva en doktorsavhandling om monument, hade jag aldrig trott mina öron. Då jag fick veta att Lars Berggren, den nyinstallerade professorn i konstvetenskap, forskat i monument, tyckte jag nämligen att det lät som det tråkigaste tänkbara ämnet. Idag kan jag medge att denna åsikt helt och hållet handlade om okunskap. År 2006 skrev jag min kandidatavhandling och just då var offentlig konst ett av två möjliga teman. Jag hade fortfarande mina förutfattade meningar om monument och minnesmärken och förhandlade om tillstånd att skriva om ett ämne utanför de förutbestämda temana. Några år senare var det dags att välja ämne för avhandling *pro gradu* och då hade det lyckligtvis skett en någon form av personlig utveckling i och med att jag helt självmant valde att skriva om monument. Magisteravhandlingen ledde sedan vidare till den nu föreliggande doktorsavhandlingen.

Många personer har bistått till att avhandlingen blivit färdig. Min handledare, professor emeritus Lars Berggren, har under arbetets gång läst och kommenterat mina manus och gett värdefulla synpunkter och anmärkningar under hela avhandlingsprocessen. Tack Lasse för all din hjälp, ditt stöd och inte minst för att du 2011 accepterade uppdraget som handledare och hjälpte mig att söka till forskarutbildningen. Min biträdande handledare, lektor emeritus Kari Kotkavaara, har under processens gång alltid varit tillgänglig för diskussioner och lunchträffar. Tack Kari för ditt engagemang och alla inspirerande diskussioner kring konst, historia och politik samt allt däremellan. Forskningsledare Marie-Sofie Lundström har följt med processen under årens lopp och bidragit med många värdefulla kommentarer i samband med ventileringen av olika utkast. Tack Mifou för din tillgänglighet och ditt värdefulla stöd i synnerhet i slutskedet av processen. Vidare har förhandsgranskarna Solfrid Söderlind, Eeva Maija Viljo och Ulf Zander bidragit med värdefulla synpunkter och kommentarer. Ett stort tack för att ni ställt upp som förhandsgranskare och tagit er tid att noggrant gå igenom och kommentera texten. Tack till Ulf Zander som accepterat uppdraget som opponent och tack till Lars Berggren som ställer upp som kustos.

Många har läst och kommenterat mer eller mindre färdiga versioner av artiklarna och/eller avhandlingen under arbetets gång. Jag vill framför allt tacka de anonyma referentgranskarna samt redaktionen för *Historik Tidskrift för Finland* för många värdefulla och insiktsfulla kommentarer i samband med granskningen

och utgivningen av avhandlingens artiklar. Därtill vill jag tacka personalen vid den konstvetenskapliga institutionen: Fred Andersson, Bo Ossian Lindberg, Heidi Pfäffli, Pia Wolff-Helminen, som tillsammans med de andra deltagarna i forskarseminarierna i konstvetenskap gett värdefull feedback i olika skeden av avhandlingsarbetet. Ett särskilt tack till min vän Minna Hamrin, som trots geografisk distans alltid varit tillgänglig för långa och givande samtal. Tack Minna för ditt kamratstöd i mera och särskilt i mindre inspirerade stunder.

Denna avhandling hade aldrig varit möjlig utan betydande ekonomiskt stöd. De främsta bidragsgivarna har varit Svenska litteratursällskapet i Finland med medel ur Ragnar, Ester, Rolf och Margareta Bergboms fond och Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond II samt Åbo Akademi genom doktorandnätverket Doctoral Network of Art History (DNAH). Dessa finansierare har under flera år möjliggjort forskning på heltid, något jag är oerhört tacksam för. Ytterligare bidrag har jag fått från Oskar Öflunds Stiftelse och för doktorandstudiernas slutskede från Åbo Akademi. Utbytesperioden vid Université Paris-Sorbonne (Paris IV) under läsåret 2015–2016 finansierades delvis med understöd från Harry Elvings legat (Åbo Akademi). Jag tackar alla dessa bidragsgivare som hjälpt mig vidare i mitt forskningsarbete.

Sist men inte minst vill jag tacka min familj och mina vänner. Ni har funnits här för mig i såväl nedförs- som uppförsbackar. Tack till mina föräldrar, Barita och Timo för stöd, uppmuntran och all tänkbar support under åren, tack till min syster Saana och min svåger Anders för att ni trodde på mig hela vägen och tack till mina underbara syskonbarn Adrian och Edvin som i många svåra och oinspirerade stunder gett mig annat att tänka på och perspektiv på tillvaron. Ett stort tack till min kära Lari som på nära håll följt med processen under så gott som hela projektets gång. Utan dig hade avhandlingen aldrig blivit klar. Den här avhandlingen tillägnas Lari och vår dotter Emma, som kommer till världen lämpligt för att se projektet slutföras.

Helsingfors i juni 2019

Sofia Aittomaa

Monuments are for the living, not the dead.

Frank Wedekind

When smashing monuments, save the pedestals

– they always come in handy.

Stanislaw Jerzy Lec

1 INLEDNING

En dag för många år sedan korsade jag Senatstorget i Helsingfors och hörde en auktoriserad Helsingforsguide förklara för en grupp turister att monumentet på torget var tillägnat den ryska kejsaren Alexander II och att han i Finland ihågkoms som det finska folkets välgörare och att man därför aldrig i det sedermera självständiga Finland velat förstöra det. Senare har jag stött på liknande påståenden lite var som här, likartade uttalanden har t.ex. framförts av en av Finlands tidigare statsministrar.¹

Helsingforsguiden kunde knappast ana att hennes rutinguidning en dag skulle bli inledningen till en doktorsavhandling i konstvetenskap. Då jag hörde hennes guidning höll jag på med min avhandling *pro gradu* om ett annat kejsarligt monument: Alexander I:s kolossalbyst. I samband med avhandlingsarbetet hade jag stött på material som motsade hennes påstående. Antagligen antog hon – som så många andra – att monumentet aldrig varit hotat eftersom det stod kvar än idag.

Egentligen kom jag in på ämnet redan 2007 då jag deltog i en kurs med det heltäckande namnet ”Finland och regionen II” med lektor Kari Kotkavaara som examinator. Vi hade i uppgift att skriva en uppsats om ett valfritt ämne som tangerade innehållet i kursen. Vid samma tid hade Uspenskijkatedralens förgyllda lökkupoler avlägsnats för restaurering. Kupolernas frånvaro fick mig att fundera över olika ryska och/eller kejsarliga inslag i stadsbilden och jag bestämde mig för att skriva en uppsats om en rad kejsarliga symboler i Helsingfors, min hemstad under största delen av mitt liv.

Det som väckte mitt intresse var de kejsarliga symbolernas öden i det självständiga Finland. Jag ville veta om de ryska/kejsarliga inslagen i stadsbilden helt

¹ Se HS 26.4.2014. I artikeln hävdar politikern Esko Aho (riksdagsledamot 1983–2003, statsminister 1991–1995) att man i Finland bevarat monument över ryska kejsare eftersom de är en del av landets historia.

oproblematiskt blivit en del av stadsbilden i republiken Finland. Då jag gjorde mitt ämnesval kunde jag inte ana hur stort ämne jag gav mig in på. Kursuppsatsen ledde till min avhandling *pro gradu* som sedan ledde till föreliggande doktorsavhandling.

Trots att brytningsskedet mellan storfurstendöme och republik var orsaken till att jag gav mig in på ämnet utvidgades mitt intresse snart till att innefatta monumentens tillkomsthistoria. Jag ville veta vem som tagit initiativen till monumenten, vilket budskap de var tänkta att förmedla samt i samband med vilka historiska och politiska skeden detta skett. Ju mera jag läste mig in på ämnet, desto mera började jag intressera mig för betydelseskiftningar i monumentens historia, och småningom blev det tydligt att det fanns en stark koppling mellan monumentets tillkomst och dess senare skeden.

I föreliggande avhandling studeras hela livscykeln för fyra kejsarliga monument i Finland: Alexander I:s kolossalbyst (1814) som stått på olika platser i Åbo och i Helsingfors, *Kejsarinnans sten* (1835) på Salutorget i Helsingfors, Alexander II (1894) på Senatstorget i Helsingfors och Peter den store (1910) i Viborg. Avhandlingen ger en djupare förståelse för de enskilda monumentens historia, monumentresandet under Finlands tid som autonomt ryskt storfurstendöme, och de kejsarliga monumentens över tid olika reception i det självständiga Finland.

Alexander I:s kolossalbyst stod ursprungligen i Akademihuset i Åbo och har sedan dess varit uppställd på olika platser i Helsingfors: universitetets solennitets-sal, konsistoriets sessionssal, Nationalmuseets lilla innergård, invid Nationalbiblioteket och i Helsingfors universitetsmuseum Arppeanum.² I skrivande stund är bysten lagrad i ett av museets magasin och väntar på någon inte ännu fastslagen placering.³ Sedan artikeln publicerades har originalbysten i Helsingfors dessutom fått en bronskollega i form av en avgjutning i Åbo. Till den återkommer vi senare.

Kejsarinnans sten har en mindre mobil historia – monumentet vandaliserades 1917 och återupprättades först 1971.⁴ Monumentet över Alexander II har emellertid stått intakt sedan invigningen 1894. Det överlevde, trots en rad initiativ till att omplacera och/eller ersätta det, såväl övergången från storfurstendöme till republik som självständighetstidens tre första turbulenta decennier. Bronskollegan i Viborg var inte lika lyckligt lottad: sedan invigningen 1910 har Peter den stores monument både störtats och återupprättats två gånger.⁵

Samtliga monument härstammar från ”kejsartiden” (1809–1917) i Finlands historia,⁶ då storfurstendömet Finland var en del av det ryska kejsardömet och den ryske kejsaren var storfurste av Finland. Forskningsobjekten har tillkommit under en tidperiod på drygt 90 år och härstammar således från olika skeden i det autonoma Finlands historia.

2 Aittomaa 2013.

3 Muntliga uppgifter av Björkman och Rainio, 22.2.2017.

4 Aittomaa 2015.

5 Aittomaa 2017.

6 Kejsartiden är ett begrepp som lanserats av Matti Klinge. Om begreppet se Engman 2009, 321–344.

Storfurstar av Finland	
Alexander I (1777–1825)	1809–1825
Nikolaj I (1796–1855)	1825–1855
Alexander II (1818–1881)	1855–1881
Alexander III (1845–1894)	1881–1894
Nikolaj II (1868–1918)	1894–1917

Tabell 1: Förteckning över storfurstar av Finland under åren 1809–1917

Alexander I, Nikolaj I och Alexander II tillägnades monument i storfurstendömet Finland. Alexander I fick en kolossalbyst redan under sin regeringstid. Nikolaj I tillägnades *indirekt* ett monument till minnet av ett kejsarligt besök: kejsarinnan Alexandra Feodorovnas första besök i Helsingfors, som hon gjorde tillsammans med sin make, Nikolaj I. Alexander II blev föremål för ett monumentprojekt efter sin död. Varken Alexander III eller Nikolaj II tillägnades monument, men Alexander III godkände monumentprojektet över Alexander II, medan Nikolaj II initierade, godkände och finansierade monumentet över Peter den store.

Föreliggande arbete är en sammanläggningsavhandling som består av kapp och tre artiklar. Kappan har karaktären av en översiktsartikel där de enskilda artiklarna placeras in i ett större sammanhang och deras gemensamma bidrag till forskningen klargörs. Den inkluderar även sammanfattning av samtliga artiklar. Efter kappan följer artiklarna i sin helhet (i den ordning de publicerats). I den första behandlas Alexander I:s kolossalbyst, i den andra *Kejsarinnans sten*, och i den tredje två monumentprojekt: Alexander II i Helsingfors och Peter den store i Viborg.

1.1 Syfte och problemställning

I avhandlingen granskas monumentens symboliska funktion i relation till den växlande historiska och politiska kontexten. Syftet är att rekonstruera monumentens historia, redogöra för deras utformning, placering och betydelser under olika tider. Samtidigt belyses olika maktaspekter som är förbundna med monumenten och deras historia. Genom att läsa handlingar gällande monumenten, rekonstrueras och redogörs för monumentens hela livscykel och betydelseskiftningar.

Monument förstås och förklaras här som resultat av historiska *processer* som inte tar slut i och med invigningen. Undersökningen inbegriper därför – till skillnad från vad som är brukligt inom traditionell konstvetenskaplig forskning – också monumentens öden efter tillkomst och invigning. Monument har alltid ett symbolvärde – en symbolisk funktion – som inte är statisk, utan stadd i ständig förändring. I föreliggande avhandling identifieras de tillfällen och perioder då monumenten fått ny aktualitet, dvs. då deras existens diskuterats och ifrågasatts.

De specifika forskningsfrågorna är:

1. Vem/vilka var initiativtagarna till monumenten och hur finansierades de?
Vad var avsikten med monumenten?
Vilket budskap var de tänkta att förmedla?
2. Hur har monumentens symboliska funktion förändrats under deras livscykel?
När, hur och varför har monumenten återaktualiserats?
Varför har vissa av monumenten vandaliserats och andra bevarats?
Vilka aktörer ville förstöra, avlägsna, eller ersätta monumenten? Och hur motiverades detta?
3. På vilka sätt har monumenten inkorporeras i den finländska konsthistorieskrivningen?

1.2 Avgränsningar

Forskningsarbetet inleddes med en kartläggning av kejsrerliga monument i storfurstendömet Finland. Snart visade det sig vara problematiskt att försöka åstadkomma en lika ingående presentation och analys av sinsemellan mycket olika, dels centrala, dels marginella monument, och resultatet blev följande urval av forskningsobjekt. Valet gjordes utgående från följande kriterier: a) central och synlig placering i storfurstendömet Finland och b) väl dokumenterad tillkomstprocess. Valet kan anses vara representativt eftersom det innefattar de mest synliga kejsrerliga monumenten i storfurstendömet två största städer: Helsingfors och Viborg. Den kronologiska och geografiska spridningen ger också möjlighet att jämföra hur monumenten tillkommit och bemötts i olika kulturella och politiska sammanhang.

I avhandlingen behandlas fyra monument, men det finns skäl att notera vilka monument och minnesmärken som utelämnats:

1) Örnmonumentet (*Kotkankallion muistomerkki*) i Wilhelm von Nottbecks park i Tammerfors. Det består av en skulptur föreställande en örn – inte en dubbelörn, utan en enhövdad. Skulpturen står inte på någon piedestal utan på ett arrangemang av stenblock som försetts med två inskriptionstavlur, vilka på latin informerar om var sitt kejsrarbesök: Alexander I:s 1819 och Alexander II:s 1856.⁷ Det förekommer olika uppgifter om monumentets tillkomst och invigningsår och dessa omständigheter borde utredas genom en ordentlig grundforskning.

7 Den första plaketten har följande text: ALEXANDER I, / Rossiae Imperator, / Fenniae Magnus Dux / stans in hac rupe d.X.m. Sept, a.p. Chr. n. MDCCCXIX / primus jussit / ut undae spumantes hominibus succurrant. / Quae nunc diligenter constructa vides, viator, / hominum permultorum in usum, / viva voce laudant memoriam patris patrae / in coelum erecti., den andre: ALEXANDER II, / Rossiae Imperator, / Fenniae Magnus Dux / d. XXVIII m. Martii, a.p. Chr. n. MDCCCLVII / ex hac rupe oculis collustrans / undarum torrentium vim, hominum gnavos beatissimi, / vestiga secutus, regionis hujus industriam / novis beneficiis benigne ornavit. Niemelä 2009; Se även Niemelä 2001.

Anledningarna till att monumentet har uteslutits är flera. Det hade inte en central och synlig placering i storfurstendömet; ursprungligen var det inte ett offentligt monument, utan området var stängt för allmänheten fram till slutet av 1900-talet. Tammerfors var vid tiden av invigningen en provinsial stad. Dessutom saknas tillförlitlig dokumentation angående monumentets tillkomst och mottagande.

2) Minnesmärket över kanaliseringen av Pielis älv i Joensuu (*Pielisjoen kana-voinnin muistomerkki*), invigt 1879 i samband med invigningen av Pielis älv. Det består av ett stenblock krönt av en skulptur föreställande en dubbelörn sittande på ett klot. Blocket har en plakett med inskriptionen "ALEXANDER II / PIELIS JOEN KANAVA / 1874 – 1879", dvs. den dåvarande kejsarens namn, det finska namnet på älven samt årtalen för arbetets början respektive avslutande. Minnesmärket vandaliserades 1917 och återställdes först 1961.⁸ Anledningen till att det inte medtagits i studien är att det i första hand ska ses som ett minnesmärke över kanaliseringen. Joensuu var i likhet med Tammerfors en provinsial stad vid tidpunkten för invigningen av monumentet. Även här saknas dokumentation angående tillkomst och mottagande.

3) *Lejonet i Parola* vid Parolamalmen i Hattula, rest 1868 till minne av Alexander II:s besök 1863. Monumentet består av en piedestal och en skulptur av ett lejon med vänstra framtassen vilande på ett klot. På piedestalen finns en finskspråkig inskription: 18 29/VII 63 / KATSASTELE TÄÄLLÄ H.K. MAJEST: SA / SUOMEN SUURI RUHTINAS / ALEKSANDER II / SUOMEN SOTAVÄKEÄ.⁹ Under Alexander II:s besök 1863 undertecknade han ett språkreskript, som innebar att det finska språket inom 20 år skulle jämföras med det svenska i ämbetsverk och domstolar. Det förkommer olika uppgifter om vem som är monumentets upphovsman och även det borde således utredas.¹⁰ Anledningen till att monumentet inte medtagits i studien är att det inte står på någon framträdande plats. Dessutom är utformningen inte särskilt "kejsarlig", något som skiljer monumentet från avhandlingens studieobjekt. Lejonet är en standardfigur och dylika monument och skulpturer finns överallt i världen. I Finland har lejonet dessutom en annorlunda betydelse eftersom det alltsedan slutet av 1500-talet är en symbol för Finland. En liknande lejonskulptur har i det självständiga Finland fått symbolisera landets självständighet (se artikel III).

På olika håll i Finland finns det dessutom en mängd stenar, stelar och plaketter, resta till minne av olika kejsarbesök – både officiella och privata. Åtminstone en av stelarna förstördes avsiktligt, nämligen minnesstenen till Alexander III (*Langinkosken muistokivi*) vid den kejsarliga fiskestugan vid Langinkoski i Kotka. Minnesstenen invigdes 1896 och vandaliserades i samband med inbördeskriget 1918.¹¹

8 Könönen 1904, 96–106; Ahonen 1985, 325.

9 Knapas 1979, 52–54. En fri svensk översättning av inskriptionen lyder: 8/29.7.1863 / Här inspekterade Hans Kejsarliga Majestät / storfurste av Finland / Alexander II / finländska trupper.

10 Lejonet i Parola har attribuerats både till den finländske skulptören Carl Eneas Sjöstrand och den svenske skulptören Andres Fornander.

11 Backström 2009, 54–60; Tuomi-Nikula 2002, 144.

1.3 Begreppsdefinitioner

Nedan redogörs för hur några centrala begrepp används i avhandlingen. Begreppet monument definieras i och med att det i våra dagar har ett stort och diffust användningsområde, kejsrerliga monument eftersom det inte är ett etablerat begrepp, *avruisificering* visar att diskussionen om kejsrerliga monumenten i det självständiga Finland sammanhänger med en större helhet och *damnatio memoriae* visar att fenomenet inte på något sätt är unikt utan existerat sedan antiken.

1.3.1 Monument

Språkligt sett härstammar termen monument från latinets *monumentum*, som i sin tur är avlett från termen *monere* (påminna, erinra, uppmana, förmana, lära ut). I *Giordano Bruno på Campo dei Fiori. Ett monumentprojekt i Rom 1876–1889* (1991) konstaterar konstvetaren Lars Berggren att termen i sin allra vidaste mening kan användas för att beteckna alla föremål avsedda att erinra om personer, händelser, förhållanden eller idéer, enskilda eller i olika kombinationer. Denna stora föremålskategori kallar Berggren ”minnesmärke”, och termen ”monument” reserverar han för en underkategori med särskilda karakteristika.¹² Formförrådet består av statyer, troféer, triumfbågar, äreportar, obelisker, kolonner, pyramider, och liknande ”konstverk”, tillägnade ”märkvärdiga” personer, händelser eller idéer och uppställda på offentliga platser. Monumentets storlek och karaktär avpassades självfallet efter personens eller ämnets vikt.¹³

Med monument förstås ett fristående offentligt skulptur- och/eller byggnadsverk, utfört i beständigt material och försett med en klagörande inskription (vem hyllas, av vem och varför). Dess allmänna syfte är att påminna samtiden och eftervärlden om märkvärdiga personer eller händelser. Berggren noterar också att olika tider haft olika åsikter om ”vilka personer eller händelser, som varit värdiga monument, liksom beträffande vilken sorts information monumenten skulle kommunicera.”¹⁴

I *Den offentliga konsten och ideologierna. Studier över verk från 1800- och 1900-talen* (1971) konstaterar konsthistorikern Allan Ellenius att monument ska ha egenskapen att överleva tidens skiften. Han hävdar att tidsperspektivet i kombination med åminnelsefunktionen står i centrum då det gäller monument.¹⁵

Beteckningen monument lämnas tills vidare därhän, men jag återkommer till monumentets funktioner i kapitel 3: Teoretisk referensram.

12 Berggren 1991, 19–20; Berggren 2012a, 397–398. Se även Sulzer 1798.

13 Berggren 2012a, 397–404.

14 Berggren 1991, 20.

15 Ellenius 1971, 25.

1.3.2 Kejsrerliga monument i Finland

Kejsrerliga monument i Finland är inte ett etablerat begrepp, men avser i avhandlingen sådana monument som restes i Finland under storfurstendömet och som representerar kejsaren/storfursten, kejsarämbetet, kejsarhuset och/eller det ryska kejsardömet. Termen kejsrerliga monument används i fortsättningen som ett samlingsnamn för dylika objekt.

1.3.3 Avrussificering

Avrussificering är en term som myntats av historikern Max Engman. I *När imperier faller. Studier kring riksupplösningar och nya stater* (1994) noterar Engman att självständighetstidens första decennier präglades av en strävan till *avrussificering* och den konkretiserades bland annat genom attacker mot ryska gatuskyltar, olika kejsrerliga symboler som kejsarporträtt, -monogram och -monument.¹⁶

Rainer Knapas observerar i ”Derussifieringen av Helsingfors efter 1918” (2005) att Helsingfors stadsbild efter 1918 bearbetades för att överensstämma med den dominerande nationalistiska samhällsuppfattningen och den politiska självständighetens idé. Till skillnad från Engman benämner Knapas fenomenet *derussifiering*.¹⁷

I föreliggande avhandling används termen *avrussificering* för att visa att studien anknyter till en tidigare forskningstradition, vars främsta representanter är Engman och Knapas. Det kan emellertid noteras att termen inte är helt oproblematisks och med att det kan uppfattas som en motreaktion till den tidsperiod som i den finländska historieskrivningen betecknats med termen *förryskning* (förtrycksperioderna i Finland).

I denna avhandling används termen *avrussificering* för att beteckna medveten förstörelse/degradering/substituering av kejsrerliga/ryska inslag i stadsbilden.

1.3.4 *Damnatio memoriae*

Damnatio memoriae är en latinsk term som bokstavligen betyder ”utplånande av minnet” och innebär försök att radera en person ur det kollektiva minnet. *Damnatio memoriae* tar sig i uttryck exempelvis i störtandet av monument av tidigare härskare.¹⁸ Konsthistorikern Eric R. Varner beskriver *damnatio memoriae* som förnekande av monument av politiska och/eller ideologiska orsaker.¹⁹ Konstvetaren Solfrid Söderlind hävdar att *damnatio memoriae* är en tradition som förvaltats i västerlandet som ett arv från antikens kultur.²⁰ De mest etablerade exemplen är antagligen från antiken och en systematisk *damnatio memoriae* skedde under

16 Engman (red.) 1994, 110.

17 Knapas 2005, 290–302.

18 Se t.ex. Varner 2004; Söderlind 2001, 109–130.

19 Varner 2004, 1.

20 Söderlind 2001, 109.

romarriket och drabbade en rad kejsare, däribland Nero och Domitianus.²¹ Det bör emellertid noteras att själva termen är modern och förekommer första gången i en avhandling i Tyskland från 1689.²²

Söderlind redogör för den *damnatio memoriae* som drabbade Gustav IV Adolf efter statskuppen 1809, då de kungliga porträtten och monogrammen attackerades i syfte att radera ut alla spår efter honom.²³ Liknande exempel på monumentförstörelse finns även i Europas närhistoria, såsom störtandet av statyer av Saddam i Irak och Lenin i Ukraina, och med vågen av attacker av kommunistiska monument i de östeuropeiska länderna efter 1989.²⁴

I föreliggande avhandling används termen *damnatio memoriae* för att beteckna försök att genom förstörelse/degradering utplåna en person eller epok ur det kollektiva minnet. Sådana försök är dock i allmänhet dömda att misslyckas annat än som symbolisk handling.

21 Se t.ex. Varner 2004; Söderlind 2001, 109.

22 Varner 2004, 2 (not 5).

23 Söderlind 2001, 109–130.

24 Se t.ex. Zander 2004, 103–123; Basic 2011, 283–306.

2 METOD OCH MATERIAL

Lars Berggren konstaterar att en rekonstruktion av ett enskilt monumentprojekt från början till slut är nödvändig vid undersökning av monument. Han menar att först då ett sådant historiskt empiriskt underlag skapats kan vi bilda oss en klar uppfattning om vilka frågor det lönar sig att ställa till monumenten, och utifrån vilka kriterier de bör bedömas.²⁵ I sin forskning har Berggren främst koncentrerat sig på monumentets tillkomstshistoria, men jag har använt metoden på monumentets hela livscykel. Metodens styrka ligger i att man kan identifiera särskilt viktiga inslag i monumentens historia, medan dess svaghet ligger i att man lätt blir fånge i deskriptionens kronologi.

Grundmetoden är att utifrån det existerande källmaterialet rekonstruera de enskilda monumentens historia och deras politiska kontext. Undersökningen bygger på en omfattande empirisk grundforskning, baserad huvudsakligen på arkivmaterial och kompletterad genom studier av samtida dags- och veckopress. Den empiriska grundforskningen är nödvändig för att kunna rekonstruera monumentprojektens historia, förklara deras utformning, placering och betydelser under olika tider samt för att identifiera företeelser som tidigare forskare förbisett. Forskningsprocessen kan beskrivas enligt följande: 1) genomgång av materialet, 2) rekonstruktion av monumentprojektens historia och skapandet av en tidslinje, 3) identifiering av särskilt betydelsefulla händelser i monumentens historia, och 4) detaljstudium av sådana händelser och deras historiska kontext. Avhandlingens delstudier är fallstudier, som fokuserar på ett (artikel I och II) eller två (artikel III) enskilda monumentprojekt. Som helhet kan undersökningen betraktas som en fallstudie av kejserliga monument i Finland.²⁶ Fallstudie är en användbar metod i och med att den möjliggör en djupdykning i ett specifikt ämne (i detta fall enskilda monumentprojekt) och synliggör företeelser som i allmänhet inte skulle bli synliga (till exempel upprepade försök att förstöra/ersätta/degradera kejserliga monument i Finland). Metodens svaghet ligger i att det sällan finns utrymme för bredare, komparativa studier.

Ulf Zander betonar i artikeln ”Läroböcker i sten. Historiedidaktiska aspekter på monument och minnesmärken” (2004) nyttan av att använda reportage i dagstidningar och tidskrifter från invigningar och debatter om monument och

25 Berggren 1991, 14.

26 Om fallstudien som metod se Denscombe 2010 [1998], 52–64.

konstaterar att ”Med hjälp av sådant material kan vi tyda monumentens budskap och analysera om och i så fall hur betydelsen av dem skiftat över tid.”²⁷ Dyliga betydelseskiftningar är precis vad som undersöks i denna avhandling.

Tidningspressen är alltså en viktig informationskälla. Här har monumentens olika skeden dokumenterats och ibland innehåller tidningarna viktig information, som över huvud taget inte avsatt några spår i arkiven, särskilt när det gäller attityder och åsikter till och om monumenten. De skarpa meningsskiljaktigheterna i monumentfrågor ledde till att diskussionens vågor gick höga mellan de olika politiska lägren. Polemik i och mellan tidningar är vanlig och genererade en stor mängd belysande pressmaterial. I avhandlingen har följande samlingar utnyttjats: 1) databasen Historiska tidningsbiblioteket, 2) Nationalbibliotekets mikrofilmer, 3) Nationalgalleriets arkivsamling (tidigare Centralarkivet för bildkonst), 4) Brages pressarkiv, och 5) Helsingfors stadsmuseums klipparkiv i stadsarkivet.

Pressmaterialet är emellertid genomgående tendentiöst, låt vara i olika mån, och inte sällan direkt felaktigt. Det kan noteras att tidningsartiklar ofta är av en medvetet tendentiös karaktär, då de ofta är skrivna som debattinlägg snarare än som texter som ska ge en sannfärdig redogörelse för ett förlopp. För att komma till klarhet om vad som egentligen förevarit krävs ett ingående studium av de olika arkivens originalhandlingar. Den viktigaste arkivsamlingen rörande Alexanderbysten är *Helsingfors universitets centralarkiv*, som innehåller handlingar rörande Helsingfors universitet och dess föregångare, Kungliga Akademin i Åbo och Kejserliga Alexanders-Universitetet. Det för avhandlingen relevanta innehållet består främst av mötesprotokoll, utredningar, yttranden och korrespondens i ärendet. Förutom dokument gällande tillkomstprocessen finns här även material som hänförs till bystens senare skeden (se artikel I).

Materialet från tillkomsten av *Kejsarinnans sten* förvaras i *Generalguvernörskansliets arkiv* i Riksarkivet. Här finns en mapp innehållande dokument som insamlingslistor, inskriptionsförslag och korrespondens i ärendet. *Ekonomidepartementets arkiv* i Riksarkivet innehåller material om olika utgifter för monumentet och dess resande. Handlingar i *Helsingfors stadsarkiv* och *Museiverkets arkiv* har utnyttjats för information om monumentets restaurering och återuppsättande (artikel II).

Alexander II:s monument och dess tillkomsthistoria är väl dokumenterad. Monumentdelegationens material förvaras i *Riksdagsbiblioteket*. Materialet är omfattande och mycket varierande. Här finns bl.a. insamlingslistor, bokföring, utredningar, mötesprotokoll och korrespondens. *Zacharias Topelius arkiv* i Nationalbiblioteket innehåller också material om monumentets tillkomst. Topelius fungerade som delegationens ordförande 1882–1885 och materialet har antagligen samlats in under eller strax efter hans tid som ordförande. *Itsenäisyyden Liittos arkiv* i Riksarkivet har utnyttjats för material angående försöken att ersätta och/eller omplacera monumentet (se artikel III).

27 Zander 2004, 123.

Också fotografier har i stor utsträckning använts som källa. I avhandlingen har följande samlingar utnyttjats: 1) Helsingfors stads bildarkiv, 2) Museiverket, 3) databasen Finna, och 4) Försvarmaktens bildarkiv. I de olika arkiven finns bildmaterial från olika händelser och skeden i monumentens historia. Förutom rörande tillkomsten och invigningsceremonierna innehåller arkiven i vissa fall också dokumentation från senare skeden, exempelvis blomsterhyllningen av Alexandermonumentet i samband med protesterna mot februarimanifestet 1899.

3 TEORETISK REFERENSRAM

”Monumenten är brukskonst, de har tjänat bestämda syften och bör bedömas med utgångspunkt från sina förutsättningar”, konstaterar konstvetaren Allan Ellenius i essäsamlingen *Den offentliga konsten och ideologierna. Studier över verk från 1800- och 1900-talen* (1971).²⁸ Ellenius understryker också att ”monumentens historia i lika hög grad är historien om deras försvinnanden” oavsett om detta skett i existentiella situationer eller mera obemärkta sammanhang.²⁹ Om studier av monument konstaterar Ellenius följande: ”sättet att angripa dem [monumenten] bör helt naturligt bestämmas av de frågor man vill ha besvarade.”³⁰ Den här lilla frasen har i stort sett varit riktgivande för föreliggande avhandlingsprojekt och mitt förhållande till monumentforskningen.

Konstvetaren Lars Berggren har i flera repriser redogjort för monumentets funktioner, som exempel kan nämnas *Giordano Bruno på Campo dei Fiori. Ett monumentprojekt i Rom 1876–1889* (1991) och *L'Ombra dei Grandi. Monumenti e politica monumentale a Roma 1870–1895* (1996), den senare tillsammans med historikern Lennart Sjöstedt. Berggren understryker att monumentens primära uppgift var att – genom att erinra om tilldragelser och gestalter ur det förflutna – fungera som förmedlare av ideologiska (moraliska och politiska) budskap till en bred allmänhet.³¹

Monument är produkter av historiska processer i vilken en mängd olika faktorer påverkar: ideologiska, politiska, religiösa, ekonomiska och estetiska. Berggren understryker att monument inte enbart är resultat av konstnärens arbete, utan att en rad andra aktörer och faktorer medverkar: beställarnas önskemål, projektets finansiella ramar, kommittéers, administrativa och politiska instansers önskemål och direktiv, och inte minst den aktuella politiska situationen. Allt detta påverkade monumentens utformning och placering och ingår i den helhet monumentforskningen måste studera och ta ställning till.³²

Då man studerar monument måste hålla i minnet att monument har åtminstone tre, delvis överlappande funktioner: som statussymboler, som didaktiska instrument och som konstverk. I grund och botten är monumentet alltid en statussymbol

28 Ellenius 1971, 12.

29 Ellenius 1971, 9.

30 Ellenius 1971, 13.

31 Berggren 1991, 12; Berggren & Sjöstedt 1996, 257–259. Se även Berggren 2012a, 397–427.

32 Berggren 1991, 12; Berggren & Sjöstedt 1996, 257–259.

som av samhället tillägnas särskilda individer, händelser, eller idéer. Monumentet fungerar som ett materiellt bevis på denna officiella status. Berggren och Sjöstedt påpekar att alla offentliga monument har denna speciella egenskap, om än inte i lika mån. De enskilda monumentens statusnivå indikeras på flera olika sätt, som genom deras dimensioner och placering, men även i valet av material och utformning.³³

Historikern Frank R. Ankersmit poängterar att monument fungerar som ett slags vägvisare eller pekfinger: de kräver att vi ska se i en viss riktning, utan att närmare specificera vad vi skall finna där. Minnets selektivitet och värde markeras då betraktaren får friheten att projicera sitt förflutna och sina personliga känslor och kopplingar/associationer.³⁴ Oavsett intentionerna bakom olika monumentprojekt tolkas budskapet på olika sätt, något som blir synnerligen tydligt i föreliggande avhandling.

Bland historikerna har monument under de senaste årtiondena fått en ny och annorlunda aktualitet som en del av det som kallas *historiebruk*, dvs. hur man använder historia i samhället för olika syften. Ett exempel är den tidigare nämnda artikeln "Läroböcker i sten [...]" (2004) av historikern Ulf Zander.³⁵ Zander konstaterar att monumenten och invigningarna av dem fungerade som enande manifestationer,³⁶ och också: "[d]e enande och försonande inslagen i monumenttraditionen ska inte överbetonas. Merparten av de gångna seklers ideologiska, politiska och religiösa motsättningar har avspeglats i monumenten."³⁷ I likhet med Berggren och Sjöstedt poängterar han att "oppositionella grupper alltid haft svårt att uppföra sina egna monument. Dessa har haft en officiell prägel, inte minst på grund av att de ofta använts för att legitimera den rådande regimen."³⁸ Konstaterandet bekräftas i denna avhandling. Under 1920-, 1930- och 1940-talen gjordes ett flertal försök till att ersätta monumentet över Alexander II med något annat. En majoritet av förslagen gjordes av olika oppositionella grupper – som dock inte lyckades att realisera sina projekt (artikel III). Att det är viktigt att studera även orealiserade monumentprojekt, som ju vanligen utslutits ur konsthistorieskrivningen, framgår av Berggrens och Sjöstedts stora studie av det romerska monumentresandet under 1800-talets sista decennier. Möjligheterna att realisera åtminstone större monumentprojekt visade sig där stå i direkt proportion till initiativtagarnas politiska maktposition och ekonomiska resurser.³⁹ Ett orealiserat monumentprojekt som behandlas i denna avhandling är det planerade självständighetsmonumentet som skulle ersätta Alexander II:s monument på Senatstorget (artikel III).

Meningsskiljaktigheter i anslutning till monumentprojekt är vanliga och bland annat etniska motsättningar och skilda synsätt på historien har lett till inflam-

33 Berggren & Sjöstedt 1996, 257–259.

34 Ankersmit 1998, 65–66.

35 Zander 2004, 103–123.

36 Zander 2004, 106.

37 Zander 2004, 108.

38 Zander 2004, 108.

39 Berggren & Sjöstedt 1996, 258–260.

merade debatter.⁴⁰ Här bör emellertid understrykas att meningsskiljaktigheterna inte enbart är kopplade till tillkomstprocessen, utan kan aktualiseras i ett senare skede. Ett exempel i avhandlingen är diskussionerna om Alexander I:s kolossalbyst och dess uppställning i Helsingfors universitets solennitetssal. Här kan man tydligt urskilja två läger: dels de som ansåg att bysten var en symbol för ”det ryska förtrycket” och dels de som ansåg att den på grund av Alexander I:s betydelse i landets historia hade en berättigad plats i det självständiga Finland (se artikel I).

Zander påpekar också att: ”även om många monument snabbt glöms bort och förlorar sin symboliska betydelse, anknyter de alltid till historiedidaktiska kärnfrågor.”⁴¹ Han menar att:

det är viktigt att fråga sig vilka urval som har gjorts ur det förflutna för att bli offentligt hågkomna, vem som står för dessa urval, hur de presenteras och inte minst, varför just de aktuella personerna, händelserna och idéerna ansetts och anses vara föredömliga eller, när de ideologiska och politiska förutsättningarna ändras, viktiga att förstöra.⁴²

Jag kom i kontakt med Zanders artikel först i slutskedet av avhandlingsarbetet, men många bitar föll på plats då jag läste den. Zander visar att arbetet med att resa och/eller rasera monument i hög grad varit politiska och ideologiska projekt, med mål att erövra makt och rättfärdiga maktinnehav.

Dario Gamboni, som undersökt just förstörelse av offentlig konst, påpekar att förstörelsen i sig är ett medel för kommunikation,⁴³ han kommenterar: ”Attempts to get rid of a specific image or of images at large almost invariably lead to a proliferation of new images”.⁴⁴ Detta kunde exemplifieras med Alexander I:s kolossalbyst och Peter den stores monument. Båda avlägsnades, det ena genom omplacering/degradering, det andra genom nedrivning/förstörelse, och båda ersattes småningom med andra verk: Alexander I byttes ut mot *Frihetens gudinna* (artikel I) och Peter den store fick ge vika för ett självständighetsmonument (artikel III). Något Gamboni inte påpekar, men som bör tilläggas är att nya monumentinitiativ ofta används för att få till stånd en omplacering eller degradering av redan existerande verk. Ett exempel är det planerade självständighetsmonumentet i Helsingfors som konkurrerade om samma plats som monumentet över Alexander II. Drivkraften bakom hela monumentprojektet tycks ha varit att få till stånd en degradering (artikel III).

Gamboni ser ett samband mellan förstörelse/förstörelseförsök och verkets tillkomst/mottagande. Användningen av verket är också starkt kopplad till eventuella attacker.⁴⁵ I likhet med Gamboni anser jag att det finns ett starkt samband mellan å ena sidan monumentens tillkomstprocess, deras budskap och mottagande och, å

40 Zander 2004, 110–111.

41 Zander 2004, 111.

42 Zander 2004, 111.

43 Gamboni 2007 [1997], 22.

44 Gamboni 2002, 88; 96.

45 Gamboni 2007 [1997], 11.

den andra, direkta förstörelser/förstörelseförsök eller statusmässiga degraderingar (genom exempelvis flyttning).

Monumentens grundläggande funktion som propagandainstrument och statusmarkörer är ofta orsaken till attacker.⁴⁶ I samband med den franska revolutionen attackerades alla vapen, statyer, målningar, monument och byggnader som direkt eller indirekt representerade *l'ancien regime*. De attackerades först som symboler för regimen och sedan för att visualisera dess fall. Gamboni poängterar att deras försvarare var tvungna att omtolka föremålen som historiska objekt och konstverk, vilka var essentiella för den nationella identiteten.⁴⁷ Här finns en direkt parallell till flera av avhandlingens forskningsobjekt, särskilt monumentet över Alexander II. Då dess existens och tidsenlighet i det självständiga Finland ifrågasattes omtolkades det som ett historiskt objekt och konstverk, essentiellt för den nationella identiteten (se artikel III).

Störtandet av monument är en effektiv handling både visuellt och symboliskt. ”The literal *fall* of a monument seems to be predestined to symbolize the metaphorical fall of the regime that ordered its erection”, skriver Gamboni.⁴⁸ Ett välkänt exempel är Vendômekolonnen (franska: *La colonne Vendôme*) i Paris, rest av Napoleon I till minne av slaget vid Austerlitz, och som störtades i samband med Pariskommunen 1871.⁴⁹ På samma sätt symboliserade störtandet av *Kejsarinnan sten* Romanovdynastins fall (se artikel II).

Gamboni påpekar också att bilder av själva förstörelsen har visat sig vara ett mycket dramatiskt och effektivt sätt att visualisera den politiska omvandlingen.⁵⁰ Slående exempel på detta är återigen Vendômekolonnen och *Kejsarinnan sten*. Bilderna på förstörelsen är slående lika (se artikel II).⁵¹

46 Gamboni 2002, 89–90.

47 Gamboni 2002, 93.

48 Gamboni 2007 [1997], 51. Se även Aittomaa 2015, 26–28.

49 Aittomaa 2015, 28.

50 Gamboni 2002, 98.

51 Aittomaa 2015, 26 (bild 6), 29 (bild 9).

4 TIDIGARE FORSKNING OCH LITTERATURÖVERSIKT

Kejsrerliga monument i Finland och deras livscykel har inte studerats tidigare. Översikter och större jämförande studier saknas helt. Vad som hittills producerats är *pro gradu*-avhandlingar och kortare artiklar om monumentens tillkomsthistorier. De enskilda monumenten har alltså i viss mån studerats, men tidigare forskare har oftast koncentrerat sig på endast en period i monumentens historia (oftast tillkomsthistorien) eller på rent estetiska eller ikonografiska frågor. Det finns knappast någon tidigare forskning rörande monumentens senare öden. Här utgör dock monumentet över Peter den store ett undantag (se artikel III).

Denna doktorsavhandling kan betraktas som en fortsättning och utvidgning av min avhandling *pro gradu: Alexander I:s kolossalbyst – en symbol för kejsrerlig närvaro respektive frånvaro i Finland* (2009),⁵² men uppgiften har här utvidgats till att innefatta ytterligare tre monument samtidigt som större vikt har lagts på monumentens historia i det självständiga Finland. I och med att studien utvidgas till att innefatta även andra monument finns det större möjlighet till jämförande/komparativa studier. I doktorsavhandlingen har jag identifierat och förklarat likheter och olikheter i monumentens historia, något som inte var möjligt i *pro gradu*-avhandlingen.

De kejsrerliga monumenten som genre har som regel inte inkluderats i den finländska konsthistoriens kanon; denna avhandling ifrågasätter denna praxis och fyller en lucka i den konsthistoriska forskningen. Monumentkonsten är överlag underrepresenterad i de nationella konsthistoriska översiktsverken och med undantag av monumentet över Alexander II upptas inget annat kejsrerligt monument i översiktsverken.⁵³ Dessutom inkluderas bara valda delar av Alexandermonumentets historia. I konsthistoriska översiktsverk, såsom *Konsten i Finland. Från medeltid till nutid* (1998 [1978]), används en bild av blomsterhyllningen i samband med februarimanifestet 1899; andra delar av monumentets historia kommenteras överhuvudtaget inte (se artikel III).⁵⁴

Monumentforskningen har inte något starkt fotfäste i Finland och med några få undantag är ämnesområdet tämligen outforskat. Översikter och större jäm-

52 Aittomaa 2009.

53 Se Aspelin[-Haapkylä] 1891; von Bonsdorff (*et al.*) 1998 [1978]; Okkonen 1945; Okkonen 1944; Sarajas-Korte (*et al.*) 1987–1990; Wennervirta 1926; Öhqvist 1912.

54 Nummelin 1998 [1978], 174.

förande studier saknas nästan helt. Ett undantag är Liisa Lindgrens översiktsverk över offentlig skulptur i Finland: *Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa* (2000). Det är ett gediget forskningsarbete och ett första försök att förklara fenomenet i en finländsk kontext. Hon konstaterar föga överraskande att den viktigaste drivkraften bakom monumentresandet var nationalismen, helt i likhet med i övriga Europa.⁵⁵ Lindgren konstaterar att storfurstendömet Finlands särställning till det ryska kejsardömet markerades genom att finländarna skötte sin monumentpolitik. Med undantag av en rad krigsminnesmärken och det viborgska monumentet över Peter den store kom monumentinitiativen inte från ryskt håll.⁵⁶

Av nyare studier kan nämnas Riitta Kormanos doktorsavhandling i konsthistoria *Sotamuistomerkki Suomessa. Voiton ja tappion modaalista sovittelua* (2014), i vilken hon undersöker krigsminnesmärken i Finland.⁵⁷ Monumentforskningen intresserar likväl allt fler i Finland verksamma forskare och under de senaste åren har ett antal mindre studier publicerats, som exempel kan nämnas Lars Berggrens artikel ”Det europeiska monumentväsendet och Finland – Henrik Gabriel Porthans och Per Brahes stoder i Åbo” (2012) och Britt-Marie Villstrands artikel ”Finlands reformator som monument – ett nationsbyggande projekt med förhinder 1865–1888” (2017).⁵⁸

Internationellt finns det flera utmärkta exempel på monumentforskning, såväl översiktsverk, som över enstaka monument. Som exempel kan nämnas Lars Berggrens och Lennart Sjöstedts översiktsverk över Romerska monument: *L’Ombra dei Grandi. Monumenti e politica monumentale a Roma 1870–1895* (1996), Albert Boimes översiktsverk över politiska monument i Frankrike: *Hollow Icons: The Politics of Sculpture in Nineteenth-Century France* (1987) och June Hargroves översiktsverk över monumenten i Paris: *Les statues de Paris. La représentation des grands hommes dans les rues et sur les places de Paris* (1989).⁵⁹ Som exempel på forskning om enstaka monument kan nämnas Marvin Trachtenbergs *The Statue of Liberty* (1976) och Lars Berggrens doktorsavhandling *Giordano Bruno på Campo dei Fiori. Ett monumentprojekt i Rom 1876–1889* (1991).⁶⁰

I essäsamlingen *Den offentliga konsten och ideologierna. Studier över verk från 1800- och 1900-talen* (1971) undersöker konstvetaren Allan Ellenius offentlig konst med utgångspunkt från det politiska och sociala idéinnehållet. Han beaktar förändringar i symbolvärdet och poängterar att trots att monument generellt sett tycks stå vid sidan om tidsflödet kan de i vissa situationer plötslig få ny aktualitet.⁶¹ Ellenius forskning har varit riktgivande för föreliggande avhandling, som fokuserar på dylika återaktualiseringar i monumentens historia. Ett högaktuellt internationellt

55 Lindgren 2000, 9.

56 Lindgren 2000, 26.

57 Kormanano 2014.

58 Berggren 2012a, 397–427; Villstrand 2017, 365–402. Se även Berggren 2012b, 48–59; Viljo 2012, 30–47.

59 Berggren & Sjöstedt 1996; Boime 1987; Hargrove 1989.

60 Trachtenberg 1976; Berggren 1991.

61 Ellenius 1971, 9–14.

exempel är den pågående diskussionen om monumenten tillägnade Amerikas konfedererade stater (Sydstaterna), som före det amerikanska inbördeskriget vägrade avskaffa slaveriet. Efter massakern i Charleston 2015, i vilken gärningsmannen agerade med avsikt att inleda ett raskrig, beslöt en rad kommuner i USA avlägsna ifrågasatta monument och i skrivande stund har en rad beslut genomförts. Ändringarna i monumentordningen accepteras inte av alla politiska läger; det planerade avlägsnandet av ett monument över general Robert E. Lee i Charlottesville ledde till protester och motprotester och resulterade i tre personers död.

Konstvetaren och monumentforskaren Lars Berggren är inne på samma linje som Ellenius i fråga om monumentet som konstnärlig kategori. Berggren förstår och förklarar monument som produkter av historiska *processer*, i vilken en mängd olika faktorer påverkar.⁶² Berggrens tidigare nämnda doktorsavhandling har i många avseenden fungerat som förebild för föreliggande avhandlingsprojekt, men processen upphör inte i och med färdigställandet eller invigningen av monumentet, utan fortsätter och är stadd i ständig förändring.

Med det tidigare nämnda *L'Ombra dei Grandi. Monumenti e politica monumentale a Roma 1870–1895* (1996), som Berggren publicerade tillsammans med historikern Lennart Sjöstedt, fördjupades och breddades studiet av den offentliga konstens problematik.⁶³ Berggren undersöker ett helt monumentbestånd i Rom, inklusive de projekt som aldrig realiserades, och i föreliggande avhandling tillämpas hans forskning på ett finländskt material.

Konstvetaren Dario Gamboni har undersökt förstörelse av konst och redogör i *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (1997) för motiv och förhållanden bakom avsiktliga attacker mot offentliga byggnader, kyrkor, skulpturer, målningar och andra konstverk.⁶⁴ Samma tema har Gamboni även behandlat i artikeln ”Image to Destroy, Indestructible Image” i utställningskatalogen *Iconoclasm. Beyond the Image Wars in Science, Religion and Art* (2002).⁶⁵ Gamboni ger flera exempel på monumentförstörelse, vilket varit en viktig informationskälla till denna avhandling.

Monumentförstörelse sammanhänger ofta med *damnatio memoriae* – utplånande eller fördömning av monumentföremålets minne. Jag blev i ett tidigt skede av forskningen medveten om *damnatio memoriae* genom artikeln ”Gustav IV Adolfs synliga försvinnande” (2001), i vilken konstvetaren Solfrid Söderlind redogör för den *damnatio memoriae* som drabbade monarken efter abdikationen 1809.⁶⁶ För att få ytterligare information om *damnatio memoriae* har jag även utnyttjat konsthistoriker Eric R. Varners forskning *Mutilation and Transformation. Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture* (2004), i vilken han behandlar *damnatio memoriae* i antikens Rom.⁶⁷

62 Berggren 1991, 14.

63 Berggren & Sjöstedt 1996.

64 Gamboni 2007 [1997].

65 Gamboni 2002, 88; 96.

66 Söderlind 2001, 109–130.

67 Varner 2004.

Avrussificering är ett fenomen som inte riktigt fått den plats den förtjänar i den finländska historieskrivningen. I det följande lyfter jag fram de forskare som tagit sig an problemet. I *När imperier faller. Studier kring riksupplösningar och nya stater* (1994) noterar Max Engman att de första åren av självständighet i Finland präglades av en strävan efter avrussificering och han har skrivit om hur man i Finland avskaffade ryska gatunamn- och skyltar, kejsarstatyer och monogram och han har jämfört avrussificeringen med bl.a. *avaustrificeringen* i Ungern och Tjeckien. Ett konkret exempel är det ungerska *tusenårsmonumentet* (även *milleniummonumentet*) på Hjältarnas torg i Budapest som *avaustrificerades* genom att habsburgarna avlägsnades.⁶⁸ Engmans forskning har varit riktgivande för föreliggande avhandling och hans forskning har använts för att få information om avrussificeringen som fenomen och inte minst genom att jag adapterat hans terminologi.

Rainer Knapas fortsatte på samma tema i artikeln *Derussifieringen av Helsingfors efter 1918* (2005), som publicerades i en festskrift till Max Engman. Knapas observerar att Helsingfors stadsbild efter 1918 bearbetades för att överensstämma med den dominerande nationalistiska samhällsuppfattningen och den politiska självständighetens idé.⁶⁹ Knapas ger i flera konkreta exempel på avrussificering/derussifiering, vilket har varit en viktig informationskälla till denna avhandling. Knapas forskning bidrog till att jag i ett mycket tidigt skede av forskningsprocessen blev medveten om avrussificering/derussifiering som fenomen.

Matti Klinge har i olika sammanhang berört ”minnen från den ryska tiden” i det självständiga Finland, men använder sig inte av någon term såsom *avrussificering* eller *derussifiering*. I artikeln ’Rysshatet’ (1972), publicerad i en artikelsamling från 1988, redogör han för ”den uppenbara uppvigling mot ryssarna som var kännetecknande för början av 1920-talet i Finland”, samtidigt som han nedtonar fenomenet genom att konstatera att det främst handlade om studentbestyr som saknade understöd i samhället.⁷⁰ Föreliggande avhandling bevisar däremot att det inte enbart handlade om ”studentbestyr”, utan att det även fanns understöd inom den högsta politiska ledningen. Titeln på Klinges artikelsamling – *Från lojalism till rysshät* – har inspirerat mig till rubrikerna i två av artiklarna (se artikel I och II).

Av nyare studier, som relaterar till frågor om avrussificering, kan nämnas Hanna Kemppis doktorsavhandling i konsthistoria *Kielletty kupoli, avattu alttari. Venäläisyyden häivyttäminen Suomen ortodoksisesta kirkkoarkkitehtuurista 1918–1939* (2017), i vilken hon undersöker den ortodoxa kyrkoarkitekturen i Finland under mellankrigstiden. Hennes undersökning visar att den ortodoxa kyrkoarkitekturen uppfattades som ”främmande”, dvs. rysk, och att formspråket under mellankrigstiden bearbetades och anpassades till en stil som uppfattades finländsk, nationell, och detta i förhållande till gamla byggnader som omvandlades och ny arkitektur vars syfte var att tjäna som nationella ortodoxa kyrkor.⁷¹ Här finns en direkt parallell

68 Engman (red.) 1994, 110.

69 Knapas 2005, 290–302.

70 Klinge 1988, 235–288.

71 Kemppi 2017.

till föreliggande avhandling. Anpassningen av den ortodoxa kyrkoarkitekturen och strävan till avrussificering av monumentbeståndet som behandlas här är företeelser som pågick samtidigt.

En annan forskare som berört liknande teman är Renja Suominen-Kokkonen. I artikeln ”Negative Heritage in the History Culture of Finnish Art History” (2016) poängterar Suominen-Kokkonen att den ortodoxa kyrkokonsten och -arkitekturen uteslutits i den finländska konsthistorieskrivningen, trots att den ortodoxa kyrkan under landets hela självständighetstid har haft status som statsreligion. Den medvetna förstörelsen av den ortodoxa byggda miljön har konsthistorieskrivningen inte heller intresserat sig för. Hon använder termen *negativt kulturarv* för att beteckna ortodox arkitektur och materiell kultur, som efter självständigheten ansågs representera något icke-finländskt och som inte längre passade in i stadsbilden eller i konsthistorieskrivningen. Som exempel nämner hon ett numera rivet fredskapell (Resvojska kapellet) i Helsingfors, vars grundsten murades 1909 i samband med det ryska firandet av freden i Fredrikshamn 1809.⁷²

4.1 Tidigare forskning om avhandlingens forskningsobjekt

Nedan följer en genomgång av tidigare forskning rörande avhandlingens primära forskningsobjekt. Den litteratur som tas upp i detta kapitel har använts på olika sätt, främst dock för att spåra upp källmaterial, som jag sedan gått igenom själv.

4.1.1 Alexander I:s kolossalbyst

Konsthistorikern Kalevi Pöykkö har behandlat Alexanderbystens tillkomst och överflyttning till Helsingfors i *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland. Eine Untersuchung der Entwurfsstadien und Baugeschichte des Gebäudes von Carl Ludwig Engel mit Klärung des Stil- und Ideengeschichtlichen Hintergrunds und Erläuterung der Kompositionsmittel* (1972).⁷³ Han har också publicerat en separat artikel om Alexanderbystens tillkomst ”Ivan Martosin Aleksanteri I:n ritakuva ja sen vaiheita” (1971).⁷⁴ Rainer Knapas behandlar också Alexanderbystens tillkomst, dess ursprungliga placering i Akademihuset i Åbo och flytten till Helsingfors i historiken *Helsingfors Universitet 1640–1990* (1989).⁷⁵ Både Pöykkö och Knapas har använts för att få information om Alexanderbystens tillkomst och uppställning i solennitetssalarna i Åbo och i Helsingfors.

Alexanderbystens avlägsnande från universitetets solennitetssal behandlar Joanna Maltzeff i sin avhandling *pro gradu* i konsthistoria: ”När ’Frihetens

72 Suominen-Kokkonen 2016, 225–239. Om fredskapellet se Kemppi 2017, 290.

73 Pöykkö 1972.

74 Pöykkö 1971, 112–116.

75 Knapas 1989, 216–276.

gudinna'-reliefen ersatte Alexander I -bysten [sic!] Om hur 1920- och 1930-tals [sic!] ideologierna påverkade anskaffningen av reliefen i Helsingfors universitets solennitetssal 1940–1944” (1990). Reliefen ersatte Alexanderbysten både fysiskt och symboliskt, men det är viktigt att notera att Maltzeffs forskningsobjekt karaktäristiskt nog är *det ersättande verket*, alltså den firade Wäinö Aaltonens Hellas-inspirerade heroskildring *Frihetens gudinna*, inte Alexanderbysten.⁷⁶ Matti Klinge har i samband med sin forskning om studentkåren vid Helsingfors universitet (1968) behandlat Alexanderbysten med särskild betoning på studenternas engagemang i det skeende som ledde till dess avlägsnande från universitetets solennitetssal 1932 (se artikel I).⁷⁷ Klinge berör ämnet även i historiken över den finskspråkiga studenttidningen *Ylioppilaslehti* (1983);⁷⁸ tidningen hade en aktiv roll i debatten om Alexanderbystens placering i universitetet i Helsingfors (se artikel I). Både Maltzeff och Klinge har använts för att få information om skeenden som ledde till att Alexanderbysten 1932 avlägsnades från solennitetssalen i Helsingfors.

Den tidigare forskningen om Alexander I:s kolossalbyst har antingen fokuserat på monumentets tillkomsthistoria eller en mycket specifik senare period i monumentets historia. Min artikel om Alexanderbysten är ett första försök till att behandla monumentets hela livscykel, och därmed även identifiera betydelseskiftningar. Undersökningsperioden sträcker sig från bystens tillkomst till 2014 (då artikeln publicerades) och omfattar nästan 200 år.

4.1.2 Kejsarinnans sten

Beträffande *Kejsarinnans sten* består den tidigare forskningen i stort sett av Valdemar Melankos artikel om monumentets tillkomsthistoria (1971). Förekomsten av felaktiga och bristfälliga uppgifter i Melankos artikel beror antagligen på att han inte gått till källmaterialet.⁷⁹ Matti Klinge har i olika sammanhang också behandlat *Kejsarinnans sten*, senast 2012,⁸⁰ men han har antagligen inte heller använt ursprungskällorna, utan förlitat sig på sekundärlitteratur. En del felaktigheter har därför smugit sig in i hans text – och därefter gått i arv till andra skribenter. Melankos forskning användes i ett tidigt skede av forskningsprocessen för att få information om monumentets tillkomst, medan Klings forskning främst använts som referenslitteratur.

Den tidigare forskningen om *Kejsarinnans sten* har fokuserat på monumentets tillkomsthistoria. Min artikel om *Kejsarinnans sten* är ett första försök till att behandla monumentets hela livscykel. Jag redogör för tillkomstprocessen eftersom tidigare forskare ifråga om den inte ser ut att ha gått till ursprungskällorna.

76 Maltzeff 1990.

77 Klinge 1968, 97–103.

78 Klinge 1983, 85–86; 200.

79 Melanko 1971, 26–34. Se även Melanko 1970.

80 Klinge 2012, 171–175.

4.1.3 Alexander II:s monument

Alexandermonumentets tillkomsthistoria har behandlats flera gånger i tidigare forskning. Det tidigaste bidraget är från 1928 då H.A. Turja utgav sin artikel ”Aleksanteri II:n muistopatsaan synty” (1928). Undersökningen har stora förtjänster; Turja har granskat ett stort källmaterial och redogör utförligt för många viktiga och intressanta detaljer i monumentets tillkomsthistoria. I den finländska historie- och konsthistorieskrivningen har Turjas forskningsresultat dock förbigåtts med tystnad.⁸¹ En möjlig förklaring är att hans artikel är svårtillgänglig; den existerar endast som läseexemplar i *Riksdagsbiblioteket* och som bristfällig microfiche-kopia i Nationalbiblioteket. Jag kom i kontakt med Turjas forskning alldeles i slutskedet av arbetet med artikel III. Om situationen varit en annan hade Turjas forskning om monumentets tillkomst antagligen fått en större roll i min egen forskning.

Alexandermonumentets tillkomst har också behandlats i två lärdomsprov vid Helsingfors universitet: Raija Ryhänen's laudaturarbete i konsthistoria ”Aleksanteri II:n muistopatsas Helsingin Senaatintorilla” (1967),⁸² och Tom Sandqvists avhandling *pro gradu* i konsthistoria ”Bildkonsten som nationell ambition. Walter Runebergs monumentala skulptur – tillkomsthistoria, motiviska, politiska och konstideologiska referenser” (1979). Förutom monumentet över Alexander II studerar Sandqvist också monumenten över Johan Ludvig Runeberg i Helsingfors och Per Brahe i Åbo. Han förstår och förklarar monumenten som förmedlare av budskap och visar att de hade en central roll i nationsbygget.⁸³ Både Ryhänen och Sandqvist studerar monumentets tillkomst – men utan att på något sätt diskutera eller kommentera dess funktion efter invigningen. I min artikel har jag däremot lyft fram flera händelser efter invigningen, bl.a. raden av försök att degradera monumentet i det självständiga Finland. Ryhänen's forskning har främst fungerat som referenslitteratur, medan Sandqvist's forskning använts för att spåra källmaterial.

Konsthistorikern Eeva Maija Viljo behandlar Alexandermonumentet i artikeln ”The Bronze Emperor and 'Lux', Making a Monument to Alexander II” (2003). Hon koncentrerar sig på material- och teknikfrågor i samband med kejsarstoden och analyserar en av de fyra sidoskulpturerna som finns på monumentet över Alexander II: skulpturgruppen ”Lux”, en allegorisk framställning av vetenskapen och konsten.⁸⁴ Personifikationen av Finland i skulpturgruppen ”Lex” behandlar konsthistorikern Aimo Reitala i artikeln ”Karhuntaaljaan puettu Suomi. Walter Runeberg ja Suomi-neidon historia” (1978).⁸⁵ Viljos och Reitalas forskning har främst fungerat som referenslitteratur.

Päiviö Tommila behandlar också Alexandermonumentet i sin forskning om februarimanifestet 1899, och det är just händelserna vid denna tidpunkt som

81 Turja 1928, 1–62.

82 Ryhänen 1967.

83 Sandqvist 1979. Se även Sandqvist 1981, 315–342.

84 Viljo 2003, 123–137.

85 Reitala 1978, 157–170.

mest uppmärksammat i monumentets historia.⁸⁶ Dess senare skeden har nästan inte alls behandlats i tidigare forskning. Här utgör Joanna Maltzeffs proseminarieuppsats ett undantag. I ”Debatten om resandet av den okände soldatens monument på Senatstorget i stället för Alexander II-stoden i januari 1942. Bakgrund och förutsättningar” (1986) redogör hon för ett av försöken att degradera Alexandermonumentet.⁸⁷ Samma degraderingsförsök från 1942 behandlas även i denna avhandling, men som jag kommer att visa, var det inte den enda gången som Alexander II:s status ifrågasattes, tvärtom. Incidenten utgjorde ett led av många försök att degradera kejsarens monument (se artikel III).

I den tidigare forskningen om Alexander II:s monument ligger fokus på tillkomsthistorien eller någon detalj i monumentets historia. Min tredje artikel är ett första försök till att behandla monumentets hela livscykel, identifiera betydelseskiftningar, och därtill att jämföra verkets tillkomst och senare skeden med ett annat kejsarligt monument: Peter den store i Viborg.

4.1.4 Peter den stores monument

Monumentet över Peter den store och dess historia har intresserat forskare inom olika discipliner: konsthistoriker, kulturhistoriker och historiker. Kulturhistorikern Sven Hirn fokuserar på monumentets tillkomsthistoria, men skildrar även dess senare öden i *Strövtåg i österled. Kulturhistoriska studier* (1963). Hirn ser ett samband mellan de olika viborgska monumentprojekten och visar att Peter den store-monumentets tillkomst väsentligen sammanhänger dels med monumentet över Mikael Agricola och dels med Torkel Knutsson. Detta bevisas även i föreliggande avhandling. Hirns forskning har utnyttjats för att få information om alla tre viborgska monumentprojekten (se artikel III).⁸⁸ Även historikern Osmo Jussila behandlar Peter den stores monument i sin *Venäläinen Suomi* (1983). Han visar att monumentets tillkomst, degraderingar och återupprättningar sammanhänger med stadens historia och Viborgs roll som nationell revirmarkör.⁸⁹ Jussilas forskning har använts för att få information om monumentets senare öden, dvs. nedrivningar och återuppsättningar.

Liisa Lindgren behandlar Peter den stores *damnatio memoriae* i *Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa* (2000).⁹⁰ Här handlar det inte om ny forskning, utan hon hänvisar genomgående till Hirn. Lindgren kopplar ihop degraderingen och förstörelsen av Peter den stores monument med fenomenet *damnatio memoriae*. Hon visar också att det i Finlands närhistoria finns ett antal exempel på monumentförstörelse, något som flera generationer konsthistoriker antagligen medvetet valt att ignorera. *Damnatio memoriae* och monumentförstörelse är ett viktigt tema i föreliggande avhandling och på så sätt fortsätter jag i Lindgrens

86 Tommila 1999.

87 Maltzeff 1986.

88 Hirn 1963, 76–131.

89 Jussila 1983.

90 Lindgren 2000, 171–175.

fotspår. Hennes verk har främst fungerat som referenslitteratur, men i ett tidigt skede av forskningsprocessen även som vägvisare.

Konsthistorikern Leena Ahtola-Moorehouse behandlar degraderingen av Peter den stores monument i sin avhandling *pro gradu*: ”Gunnar Finnen kilpailujen perusteella saamat julkiset monumenttityöt. Tehtävien ja muodon yhteys” (1974), i vilken hon studerar sju monumentalskulpturer, som Gunnar Finne genom tävlingar fått i uppdrag att utföra. Ett av hennes forskningsobjekt är självständighetsmonumentet i Viborg, som både fysiskt och symboliskt ersatte Peter den stores monument.⁹¹ Ett projekt, som Ahtola-Moorehouse inte behandlar, men som har en direkt koppling till Alexander II:s monument i Helsingfors, är ett icke-realiserat självständighetsmonument, vilket däremot behandlas i föreliggande avhandling (se artikel III). Dess uteslutande motiveras inte men beror sannolikt på att projektet aldrig förverkligades. Ahtola-Moorehouses avhandling *pro gradu* har använts för att få information om självständighetsmonumentet som 1927 restes på Peter den stores gamla piedestal.

Ifråga om Peter den stores monument har tidigare forskning utnyttjats i en större grad än då det gäller avhandlingens tre andra forskningsobjekt. Min artikel är ett första försök att behandla monumentets hela historia, inklusive det tidigare nämnda ersättande monumentet. Dessutom utgör artikel III det första försöket till att jämföra monumentet med andra kejsarliga monument.

91 Ahtola-Moorehouse 1974.

5 SAMMANFATTNING AV AVHANDLINGENS ARTIKLAR

Avhandlingen innehåller tre artiklar. De är författade under en period av fem år, 2012–2017, och återfinns i avhandlingen i den ordning de publicerats; ordningsföljden sammanfaller med monumentens tillkomstkronologi: Alexanderbysten (1814), *Kejsarinnans sten* (invigt 1835), Alexander II:s monument (invigt 1894) och Peter den store (invigt 1910). Artiklarna kan läsas självständigt, men tagna tillsammans påvisar de nya samband mellan kejserliga monument i Finland och deras öden under självständighetstiden.

Nedan ges en sammanfattning av samtliga artiklar separat. Först ”Alexander I:s kolossalbyst. Från lojalism via avrussificering till rehabilitering”, sedan ”Kejsarinnans sten. Från lojalism via revolutionsyra och nationalism till rehabilitering”, och avslutningsvis ”Monumenten över Alexander II i Helsingfors och Peter den store i Viborg. Två olika öden – likheter och olikheter”.

5.1 Artikel I

I ”Alexander I:s kolossalbyst. Från lojalism via avrussificering till rehabilitering” beskrivs bystens tillkomst, dess olika placeringar och orsakerna bakom omplaceringarna. Vidare redogörs för bystens funktion. Utgångspunkten är att bysten har en symbolisk funktion, som inte är statisk utan är stadd i ständig förändring. Jag argumenterar för att bysten under olika tider – på dess olika platser – haft olika funktioner.

När Alexanderbysten 1815 uppställdes i Akademihuset i Åbo ersatte den en tidigare planerad byst av Gustav IV Adolf. Efter 1809 anpassades byggnaden till det nya politiska läget och bysten utgjorde en del av denna process. Den beställdes och bekostades av Akademien som i det nya politiska läget hade behov av att visa sin lojalitet mot den ryska överheten, och i piedestalens inskription hyllas kejsaren som fosterlandets och universitetets fader. I samband med universitetets flyttning 1827 forslades Alexanderbysten till Helsingfors. Där fick den en lika synlig och central placering som i Åbo; genom den markerades det ryska kejsarhusets symboliska närvaro.

I det självständiga Finland fanns det inte längre behov av att visa lojalitet mot den gamla överheten. Självständighetstidens första decennier och *avrussifice-*

ringen utgör den andra fasen av Alexanderbystens historia. Framför allt nationalistiskt sinnade studenter engagerade sig i kampen för att avlägsna bysten från dess prestigefulla och synliga placering i solennitetssalen i Helsingfors. I tio års tid attackerades bysten genom olika verbala, fysiska och symboliska handlingar. År 1931 utsattes den för en fysisk attack och följande år nådde de nationalistiskt sinnade studenterna sitt mål: bysten avlägsnades från sin plats i solennitetssalen. Beslutet fattades av ett konsistorium där åsikterna var delade: vissa ansåg att bysten var en del av landets och universitetets historia och därför inte skulle avlägsnas, medan andra menade att den inte passade i det självständiga Finlands universitet. Omplaceringen till konsistoriets sessionssal gjorde bysten osynlig för allmänheten och markerade dess första degradering.

År 1944 träffades universitetet av en brandbomb och i samband med släckningsarbetet avlägsnades piedestalens inskription. Från sessionssalen förflyttades den numera anonyma Alexanderbysten småningom till Nationalmuseets lilla innergård. Som museiobjekt på ett historiskt museum kom den att representera ett förgånget skede i Finlands historia. Placeringen på nationalmuseet markerar alltså en andra degradering och ett lågvattenmärke för bystens symboliska status.

I det efterkrigstida Finland har rehabiliteringen av det ryska arvet och den kejsrerliga kopplingen skett successivt. Alexanderbystens omplaceringar kan sägas återspegla olika faser i detta skeende. Omplaceringen från Nationalmuseet till universitetsbiblioteket (idag Nationalbiblioteket) 1957 kan betecknas som en klar uppvärdering av bystens status. Två decennier tidigare hade en offentlig placering varit otänkbar, bl.a. på grund av risken för vandalism och utplåningsförsök. Dagens finländska nationalister vänder sig emot andra fiender. Ryssland ses inte längre som en fiende, kejsartiden idealiseras, och vid Helsingfors och Åbos universitet ses Alexander I och hans bronsbyst i dagsläget som en både legitim och åtråvärd del av lärosätets historia.

5.1.1 Alexanderbysten efter 2014

Här följer en kort redogörelse för Alexanderbystens skeden efter att artikeln publicerats. Museiverksamheten i Arppeanum upphörde våren 2014 och numera används byggnaden av statsrådets förvaltningsenhet. Universitetsmuseet finns idag i mer anspråkslösa lokaler i Helsingfors universitets huvudbyggnad.

Alexanderbysten avlägsnades från den tillfälliga platsen i Arppeanum i samband med att museiverksamheten där upphörde. Sedan dess har den ursprungliga och numera restaurerade bysten stått i universitetsmuseums lager. Tidens tand och antagligen även vandaliseringen har satt spår i bysten och universitetsmuseet anser att bysten inte längre kan ställas upp på sin gamla plats invid Nationalbiblioteket, utan måste placeras inomhus. Det finns ännu inga konkreta planer på någon ny placering.⁹²

92 Muntliga uppgifter av Björkman och Rainio, 22.2.2017.

Eventuellt kunde man låta göra en avgjutning av bysten för den gamla platsen invid biblioteket. Många liknande fall finns internationellt: i Rom har både den berömda ryttarstatyn av Marcus Aurelius och kapitolinska varginnan ersatts med kopior. Originalbronserna finns numera i det intilliggande museet.

Redan då artikeln skrevs fanns det planer på att göra en avgjutning av bysten för den ursprungliga platsen i Åbo och idag finns det *de facto* två Alexanderbyster – en i Helsingfors och en i Åbo. Avgjutningen uppställdes i Akademihuset i Åbo – inte på den ursprungliga platsen i solennitetssalen, utan i foajén. Den 30 maj 2014 ordnades till och med en ”invigning”. Uppställningen i foajén var tillfällig; redan följande månad inleddes en grundlig renovering av byggnaden och bysten avlägsnades. Tanken var att den efter renoveringen skulle uppställas på sin ursprungliga plats i solennitetssalen.⁹³ Renoveringen av Akademihuset har avslutats, men bysten står fortfarande i ett magasin.

Idag finns det alltså två Alexanderbyster, i två olika städer, båda magasinerade. Möjligen kan detta ses som ett symptom på att förhållandet till grannen i öster inte längre är lika odelat positivt som för några år sedan.

5.2 Artikel II

I avhandlingens andra artikel, ”Kejsarinnans sten. Från lojalism via revolutionsyra och nationalism till rehabilitering”, utforskas det monument som ännu idag står på Salutorget i Helsingfors. Här landsteg Nikolaj I och hans gemål Alexandra då de anlände till Helsingfors 1833, och här restes monumentet 1835 efter ritningar av arkitekten Carl Ludvig Engel. Jag rekonstruerar tillkomstprocessen och redogör för monumentets senare öden.

Klart är att monumentet restes på finländskt initiativ, men den egentliga initiativtagaren har inte kunnat identifieras. Projektet hade ett starkt stöd inom den politiska eliten och en av drivkrafterna bakom det var t.f. generalguvernören Alexander Amatus Thesleff. Både monumentkommitténs sammansättning och insamlingslistorna tyder på att det var en politisk elit som drev projektet. I första hand finansierades det genom en allmän subskription (insamling) som dock kompletterades med betydande anslag av statliga medel.

När monumentet 1835 invigdes var det storfurstendömets första offentliga monument. Invigningen firades högtidligt på Nikolajdagen den 18 december 1835. Genom projektet ville den finländska politiska eliten visa sin lojalitet med den ryska överheten. Det är inte ett personmonument, utan ett monument över en händelse, nämligen kejsarinnan Alexandra Feodorovnas första besök i Finlands huvudstad, något som också klagörs i den tvåspråkiga (finska och latin) inskriptionen. Till en början fanns det planer på en svensk och latinsk inskription, men den svenska slopades och ersattes av en finskspråkig. Den finskspråkiga inskriptionen kan ses

93 <http://www.utu.fi/fi/Ajankohtaista/mediatiedotteet/Sivut/patsaan-paljastustilaisuus-30.5.-aleksanteri-palaa-akatemiataloon.aspx> (2.2.2018).

som en manifestation av nationalitetstanken. Monumentet tillägnades kejsarinnan men var givetvis en hyllning av kejsarhuset och därmed en lojalitetsförklaring till den ryska överheten.

Vandaliseringen 1917 utgör den andra milstolpen i monumentets historia. Monumentet attackerades av ryska matrosar den 17 april 1917. Utrustade med rep drog matroserna ner dubbelörnen – symbolen för det ryska kejsardömet. Avsiktligt eller inte följde även den översta delen av själva granitobelisken med. Samtidigt avlägsnades även inskriptionerna. Dagens datum var av symbolisk vikt: samma dag firades en stor revolutionsfest i staden. Även andra kejserliga symboler utsattes samtidigt för matrosernas attacker och utplåningsförsök. De var emellertid inte auktoriserade utan fördömdes av både ryska och finländska myndigheter.

Monumentet iståndsattes partiellt efter inbördeskriget. Den nedrivna toppen av granitobelisken ersattes med en ny. Av den krönande skulpturen återuppsattes – antagligen av såväl praktiska och ekonomiska som ideologiska skäl – endast klotet. Denna lösning visade sig snart vara bristfällig och klotet avlägsnades.

I detta stympade skick stod monumentet i drygt 50 år. Trots att frågan om iståndsättandet aktualiserades redan 1950, och sedan i medlet av 1960-talet, dröjde det till 1970 innan stadsfullmäktige slutligen kunde enas om en total restaurering, dvs. återuppsättande av både klotet och dubbelörnen. Denna gång stod alla fullmäktige grupper bakom initiativet. På årsdagen av monumentets invigning, den 18 december 1971, avtäcktes den restaurerade krönande skulpturen, nu en blandning av ursprungliga och nytillverkade delar. Beslutet att restaurera monumentet var resultatet av en utdragen process och visar en tydlig attitydförändring beträffande kejserliga symboler i stadsbilden.

Idag är det knappast någon som i offentligheten ifrågasätter dubbelörnens ”hemortsrätt” i Finlands huvudstad. Den har genomgått en rehabiliteringsprocess, och är idag en naturlig del av Helsingfors stadsbild. Det är med andra ord på tiden att *Kejsarinnans sten*, och dess hela livscykel, skrivs in i den finländska historien och konsthistorien.

5.3 Artikel III

”Monumenten över Alexander II i Helsingfors och Peter den store i Viborg. Två olika öden – likheter och olikheter”, avhandlingens tredje och sista artikel, identifierar och förklarar likheterna och olikheterna i de båda monumentens historia. Både vad gäller tillkomstprocess, mottagande och senare öden skiljer sig de två här behandlade monumenten högst avsevärt från varandra. Förklaring av deras olika öden ligger i tillkomstprocessen.

Alexandermonumentet restes på finländskt initiativ, finansierades med en nationell subskription och projektet dirigerades helt och hållet från finländskt håll. Det utfördes av en finländsk konstnär, som dessutom skrivits in i den finländska konsthistorieskrivningen som en representant för den ”finländska konstens guldålder”. Invigningen av monumentet var en nationell fest, som firades på olika orter. Den

roll som monumentet över Alexander II tilldelades i samband med protesterna mot februarimanifestet bidrog givetvis till hur monumentet uppfattades under självständighetstiden.

Monumentet över Peter den store restes på ryskt initiativ, finansierades av kejsaren och projektet styrdes helt och hållet från ryskt håll. De ryska myndigheterna förbigick både statliga och lokala myndigheter ifråga om placering, utformning och konstnärval. I Finland uppfattades monumentet som påtvingat. Invigningen av monumentet firades visserligen högtidligt, men var en helt rysk tillställning, till vilken finländarna inte hade tillträde.

Under 1920-, 1930- och 1940-talen gjordes en rad försök att omplacera och ersätta monumentet över Alexander II. Dessa strävanden sammanhänger med den avrussificering av stadsbilden som då pågick. Initiativen innefattade oftast ett förslag på ersättande monument: man ville ersätta Alexander II med något som bättre överensstämde med den dominerande nationalistiska samhällsuppfattningen, eller något som helt enkelt ansågs representera Finland bättre. Förslagen till ersättande monument var tillägnade Finlands självständighet, författaren Aleksis Kivi, den okände soldaten och marskalk C.G. Mannerheim. Efter revolutionsåret 1917 har det inte förekommit några förstörelseförsök, utan avsikten med initiativen var snarast att medelst en omplacering åstadkomma en nedgradering. Förslagen innefattade sällan konkreta förslag om var Alexandermonumentet skulle placeras efter avlägsnandet.

I debatterna som följde kan två läger urskiljas: de som ansåg att Alexandermonumentet borde omplaceras och de som ansåg att det absolut borde stå kvar på Senatstorget. För avlägsnandet framfördes i huvudsak två argument: att Alexander II representerade ryskt förtryck, och att placeringen på Senatstorget var alltför prestigefull. De viktigaste motiveringarna för att bevara monumentet på sin plats var att det rests på initiativ av det finska folket, utgjorde ett ypperligt exempel på den finska bildhuggarkonsten, att det av pietetsskäl inte var tänkbart att förstöra, och dessutom att både förstörelse och degradering ansågs som ociviliserat. En viss attitydförändring kan urskiljas under vinterkriget, mellanfreden och fortsättningskriget.

Peter den stores monument har däremot utsatts för två förstörelser, eller försök till sådana (1918 och 1941). Båda gångerna verkar det ha varit fråga om spontana och icke-auktoriserade aktioner. Frågan om förstörelse diskuterades alltså inte på förhand, utan först då vandaliseringen redan ägt rum. Däremot var det ett medvetet val att inte återställa monumentet, utan att tilldela det nya roller som krigsbyte och museiobjekt. Omständigheterna kring förstörelserna 1918 och 1941 var olika: den förra väckte stark kritik, medan den senare accepterades. Då handlade det nämligen inte längre enbart om monumentet över Peter den store, utan även om det ersättande självständighetsmonumentet, som under pågående krig betydde något helt annat. Genom nedrivningarna och återuppsättningarna av självständighetsmonumentet och Peter den store markerades territoriets tillhörighet till och identifiering med Finland respektive Sovjetunionen.

6 RESULTAT

A vhandlingens forskningsobjekt har tillkommit under en period på drygt 90 år. De enskilda verken kan förstås som inlägg i kapen för värnandet av Finlands autonomi och särställning i det ryska riket (Alexander I:s kolossalbyst, *Kejsarinnans sten*, Alexander II) eller som tecken på att upphäva dessa (Peter den store).

Först kan konstateras att aktörerna bakom samtliga monumentprojekt tillhörde en elit, akademisk, politisk eller bådadera. Vad gäller Alexanderbysten genomdrevs och finansierades den av universitetet. Det bör emellertid konstateras att 1800-talets ledande akademiker också tillhörde tidens politiska elit. *Kejsarinnans sten* realiserades under ledning av en direktion bestående av högt uppsatta män: en politisk elit. Även Alexander II:s monument förverkligades av en av ständerna tillsatt delegation, sammansatt av ledande politiker och akademiker. Alla monumentprojekt krävde kejsarens godkännande, vilket meddelandes för Alexanderbysten, *Kejsarinnans sten* och Alexander II:s monument. Peter den stores krävde inte samma formella procedur i och med att kejsaren själv stod som initiativtagare.

Monumenten finansierades enligt olika modeller. Två av dem bekostades av initiativtagarna: Alexanderbysten av akademien i Åbo och Peter den store av Nikolaj II. Denna finansieringsmodell hade en klar fördel: projekten kunde genomföras snabbt. Ett annat sätt att finansiera monumentprojekt är genom insamling (subskription). *Kejsarinnans sten* finansierades i första hand genom subskription och de insamlade medlen kompletterades (i två etapper) med en betydande andel statliga medel. Alexandermonumentet finansierades helt och hållet genom subskription. En viktig poäng är att medelinsamlingarna (*Kejsarinnans sten* och Alexandermonumentet) var nationella, inte kommunala. I båda fallen deltog landsbygden och mindre orter i finansieringen av projekt i huvudstaden Helsingfors. Frågan är om detta gjordes av ekonomiska skäl eller för att legitimera företaget, sannolikt bådadera.

Medelinsamlingar kan, men behöver inte nödvändigtvis, vara långsamma processer. Men de har en klar fördel: på detta sätt manifesterades folkviljan och legitimerades projektet. Monumenten är multifunktionella och fyller många olika syften. Alexanderbysten tillkom under ett brytningsskede i Finlands historia. Efter kriget 1808–1809 byttes de svenska makthavarna ut mot ryska. Den politiska och akademiska eliten var däremot densamma och därför fanns det ett behov av att visa sin lojalitet mot de nya makthavarna. Med Alexanderbysten visade den

finländska eliten lojalitet gentemot den ryska kejsaren, och verket beställdes av Ivan Martos, en mycket framstående rysk konstnär. Placeringen i Akademihusets solennitetssal var prestigefull och genom bysten var kejsaren symboliskt närvarande i alla akademiska sammanhang. Budskapet tydliggjordes också genom den latinska inskriptionen, i vilken kejsaren hyllades som fäderneslandets och universitetets fader.

Kejsarinnans sten tillkom efter en särskild händelse, kejsarbesöket 1833. Budskapet är lite mera komplext än i fallet med Alexanderbysten. Monumentet tillägnades kejsarinnan, men var givetvis en hyllning av hela kejsarhuset. Genom *Kejsarinnans sten* visade den finländska eliten lojalitet gentemot det ryska kejsarhuset, helt i likhet med Alexanderbysten. Med dubbelörn på klot symboliserar *Kejsarinnans sten* det ryska kejsardömets herravälde, men det lilla storfurstendömet finns även med i form av ett vapen på örns bröst. Det säregna i monumentet är ändå den tvåspråkiga informationen på latin och på finska. Den senare bör ses som en manifestation av nationalitetstanken. Det är frestande att tolka uteslutandet av svenskan som en manifestation av den finsknationella väckelsen. Högtidligheterna i samband med invigningen var helt på svenska och finskan fick jämbördig ställning med svenska först genom språkförordningen av 1863.

Monumentet över Alexander II hyllar den liberale storfursten som 1863 sammankallade Finlands ständslantdag – efter en paus på 54 år. Budskapet tydliggörs genom den fåordiga inskriptionen: ”ALEXANDER II” och ”1863”. Det är värt att notera att man inte valde att återge kejsarens levnadsår eller regeringstid, utan en mycket specifik och betydelsefull händelse i storfurstendömet Finlands historia. Men som fallet ofta är med långa och utdragna monumentprojekt kan betydelsen komma att ändras medan projektet ännu är i gång. Då monumentet invigdes 1894 hade det en annan betydelse än vid tidpunkten för initiativet: monumentet var en hyllning av den tidigare gode kejsaren, som till skillnad från den dåvarande kejsaren Nikolaj II respekterat, beskyddat och främjat Finlands särställning. Betydelsen förstärktes med anledning av februarimanifestet 1899. I likhet med *Kejsarinnans sten* finns storfurstendömet Finland med i monumentet bl.a. genom skulpturgruppen ”LEX” och bronsmedaljongerna med de finländska landskapens vapensköldar.

Monumentet över Peter den store i Viborg är ett *motmonument* till åtminstone två andra monumentprojekt (Agricola och Knutsson), och dess tillkomst sammanhänger med en större programhelhet i samband med det ryska firandet av 200-årsminnet av Viborgs erövring 1910. Monumentets avsikt var främst att fungera som revirmarkör och markera området som en del av det Ryska kejsardömet.

Rekonstruktionerna av monumentens historier har visat att deras symboliska funktion ändrats i och med förändrade politiska konjunkturen. Den tydligaste förändringen är övergången från storfurstendöme till republik, men betydelseskiftningar skedde redan under storfurstendömets tid. Ett exempel är monumentet över Alexander II och dess roll i samband med protesterna mot februarimanifestet 1899.

Under sin historia har monumenten återaktualiserats upprepade gånger och som rekonstruktionerna av deras historia visar har detta praktiskt taget varje gång skett i politiskt tillspetsade situationer. Alexander I:s kolossalbyst aktualiserades i samband med förfinskningen av universitetet, Kejsarinnans sten i samband med den ryska revolutionen, Alexander II:s monument i samband med förryskningssträvandena, och Peter den store i samband med krigsföring och erövring. Aktualiseringen tog många former: förstörelse eller förstörelseförsök, omplacering eller degradering, rekonstruktion, och ersättande.

Monumenten återaktualiserades ofta i samband med andra monumentprojekt. I avhandlingen finns flera exempel på att nya monumentprojekt ledde till diskussioner om de kejsarliga monumentens existens, berättigande och placering. Nya nationella monumentprojekt och existerande kejsarliga monument konkurrerade ofta om en och samma plats. Det ter sig som om den främsta drivkraften bakom flera monumentprojekt varit att få till stånd en omplacering/degradering av kejsarliga monument. Ett exempel är det planerade självständighetsmonumentet i Helsingfors, som planerades ersätta Alexander II:s monument, men som aldrig förverkligades.

En förklaring till att vissa kejsarliga monument i Finland vandaliserats och att andra bevarats ligger i deras tillkomsthistoria, något som blir synnerligen tydligt då man jämför monumenten över Alexander II och Peter den store. Alexandermonument utsattes visserligen för ett förstörelseförsök från ryskt håll, men trots upprepade hot har monumentet inte vandaliserats av någon finländsk oppositionell grupp. Som föreliggande avhandling visat har detta antagligen haft att göra med att monumentet restes på finländskt initiativ och att det utfördes av en erkänd finländsk konstnär och dess politiska betydelse i Finlands historia. Peter den stores monument vandaliserades däremot inte bara en utan två gånger. Både när monumentet restes för första och andra gången fungerade det som en revirmarkör, medan störtandet också fungerade symboliskt som ett bevis på att den tidigare överheten var historia.

På 1920-, 1930- och 1940-talen gjordes upprepade försök att förstöra, avlägsna eller ersätta monumenten. Bakom initiativen låg oftast olika nationalistiska eller fascistiska rörelser såsom *Akateeminen Karjala-Seura*, *Lapporörelsen* och *Itsenäisyyden Liitto*. Det handlade i samtliga fall om oppositionella grupper, även om dessa hade ett visst stöd inom den politiska ledningen.

I argumentationen för omplacering/degradering hänvisades ofta till platsens höga status, till monumentets påstådda otidsenlighet eller till olika estetiska skäl. Det sistnämnda argumentet användes även av dem som ville bevara monumenten, eller som i fallet *Kejsarinnan sten*, restaurera det. Försvararna använde sig även av historiska skäl: monumenten ansågs vara en del av Finlands historia. Båda lägren hänvisade till olika internationella paralleller, det vill säga till länder och skeenden där man antingen förstört eller bevarat monument. I många fall hänvisade man även till monumentens tillkomsthistoria. Alexanderbysten, *Kejsarinnans sten* och monumentet över Alexander II restes alla på finländskt initiativ och på detta sätt

motiverade de sina platser även i det självständiga Finland. I fallet Alexander II:s monument hänvisade man ofta även till dess roll i samband med protesterna mot februarimanifestet, dvs. som ett led i den nationella frigörelseprocessen. Vandaliseringen av Peter den stores monument berättigades kanske inte, men förklarades med dess tillkomst som en påtvingad och provokativ revirmarkör.

De kejsrerliga monumenten som genre har i princip uteslutits ur den finländska konsthistorieskrivningen. Varken Alexanderbysten, *Kejsarinnans sten* eller Peter den stores monument har inkluderats i den finländska konstens kanon. Alexandermonumentet finns delvis med, men då har endast valda delar av monumentets historia återgetts.

Orsaken till att Alexandermonumentet inkluderats i den finländska konstens kanon är dels dess roll i samband med februarimanifestet 1899, och dels att upphovsmännen Runeberg och Takanen anses vara representanter för den finländska konstens guldålder. Båda är givetvis rättmätiga orsaker, men i denna avhandling redogörs även för andra delar av monumentets historia, såsom en lång rad av degraderingsförsök på 1920-, 1930- och 1940-talen. De övriga monumenten har antagligen upplevts som främmande – icke-finländska – och därmed inte representativa för den finländska konsten.

Som rekonstruktionen av monumentens historia visat har Alexander I:s kolossalbyst, *Kejsarinnans sten* och monumentet över Alexander II rests på finländskt initiativ, finansierats med finländska medel (både offentliga och privata) och överlag har monumentprojekten dirigerats från finländskt håll. På alla punkter ovan skiljer sig monumentet över Peter den stores historia från de övriga monumentprojekten, men detta betyder inte att det inte skulle höra hemma i den finländska konsthistorieskrivningen. Upphovsmännen till monumenten är dels finländska och dels utländska, något som i vissa fall tycks ha bidragit till deras inkluderande respektive exkluderande i konsthistorieskrivningen.

Förstörelse, degradering och förstörelseförsök behandlas inte i något av de nationella konsthistoriska översiktsverken och flera generationer av konsthistoriker har helt medvetet valt att bortse från fenomenet i konsthistorieskrivningen. Detta gäller inte enbart kejsrerliga monument, utan det finns en direkt parallell till exempelvis den ortodoxa kyrkoarkitekturen i det självständiga Finland. Avhandlingen och annan tidigare forskning visar att *avrussificeringen* som fenomen är ett faktum och det är på tiden att detta fenomen även beaktas i den finländska konsthistorieskrivningen.

I Finland var det inte alltid frågan om förstörelse utan snarare om ett undangömmande av kejsrerliga symboler. Det var också vanligt att man ersatte de kejsrerliga symbolerna med något som bättre överensstämde med den dominerande nationalistiska historieuppfattningen. Avrussificeringen i Finland förekom både i spontan och i av myndigheter auktoriserad form. Grovt sett kan den indelas i fyra delvis överlappande kategorier: degradering/undangömmande, total eller partiell förstörelse, modifiering och substituering.⁹⁴ *Damnatio memoriae* av kejsrerliga

94 Aittomaa 2013, 444.

monument och andra kejsarliga symboler var inte attacker mot respektive kejsare, utan snarare mot den tidigare ryska överheten.

Det forna fredskapellet i Helsingfors och monumentet över Peter den store i Viborg har många paralleller: a) båda restes i storfurstendömet Finland på ryskt initiativ vid ungefär samma tid, b) bådas tillkomst sker i samband med firandet av ryska jubileer vars syfte i en annan tid kunde ha tolkats som kolonialistiska och imperialistiska,⁹⁵ och c) båda uppfattades som påtvingade och vandaliserades i det självständiga Finland. Alltså innefattade den medvetna förstörelsen både ortodoxa och kejsarliga byggnader och artefakter.

Suominen-Kokkonen hänvisar till min artikel om *Kejsarinnans sten* (artikel II) och skriver att det är värt att notera att offentliga monument från kejsartiden överlevt övergången från storfurstendöme till republik.⁹⁶ Det stämmer att många monument står kvar ännu idag, och föreliggande studie visar att avsikten bakom attackerna mot dem sällan varit inriktade på förstörelse utan snarare om degradering. Undantagen består i stort sett av de viborgska monumenten (artikel III).

Monument kan plötsligt aktualiserats och deras existens och/eller placering ifrågasättas. Sist och slutligen är synen på monument alltid subjektiv och beror främst på växlande politiska konjunkturen och den enskilda betraktarens historiska kunskaper och politiska preferenser. Gamla monument kan i många fall utnyttjas som politiska samlingspunkter för helt andra grupper än de ursprungliga initiativtagarna, och med helt andra syften, än dem som de ursprungligen var avsedda för.

Angående Finlands monumentställning till Europa kan det konstateras att fenomenet inte på något sätt är unikt, utan att man följde den europeiska monumenttraditionen och monumentväsendet. I Finland var man väl medveten om vad som skedde i det övriga Europa och tog modell därifrån. Det finns inte någon uttryckligen *finländsk* monumenttradition eller -stil. Även om våra finländska monument är mer anspråkslösa än deras motsvarigheter i t.ex. Frankrike, Tyskland och Italien är det uppenbart att ovannämnda länder fungerade som förebild. Detta blir tydligt då man exempelvis jämför Berggrens redogörelse över det europeiska monumentväsendet på 1800-talet och Lindgrens motsvarighet över det finländska.⁹⁷

I Finland restes endast ett fåtal monument under 1800-talets första hälft, men från och med 1850-talet utökades monumentfloran kraftigt. Kejsare och kejsarbesök (Alexander I:s kolossalbyst, *Kejsarinnans sten*) var föremål för de första monumentprojekten, men i övrigt drevs projekten över härskare och finländska stormän (Porthan, Franzén, Runeberg, Snellman m.fl.) parallellt. De finländska monumentprojekten sammanhänger med uppbyggandet av den nationella identiteten, helt i likhet med övriga Europa. Monumentinvigningarna var ofta stora,

95 Grundstenen till fredskapellet murades 1909 i samband av firandet av freden i Fredrikshamn 1809 och monumentet över Peter den store i samband med firandet av 200-årsminnet av erövringen 1710.

96 Suominen-Kokkonen 2016, 238 (not 54).

97 Jfr. t.ex. Berggren 1991, 21–35; Lindgren 2000, 19–33.

påkostade festligheter. I de flesta fall betonades *folkets* roll i förverkligandet av projekten, även om ”folket” i realiteten oftast bestod av en begränsad elit. Enligt den europeiska modellen finansierades, och legitimerades, de nationella monumentprojekten ofta genom medelinsamlingar.

Det kan noteras att monumentprojektet över Peter den store på många sätt är unikt. Under storfurstendömet restes de flesta monument på finländskt initiativ, finansierades med finländska medel och hade finländska upphovsmän (med undantag av de tidigaste projekten, Alexander I:s kolossalbyst och *Kejsarinnans sten*). Det var ytterst sällan som monumentprojekt initierades och dirigerades från ryskt håll, men även de formellt helt finländska projekten krävde givetvis kejsarens godkännande.

Just avhandlingens forskningsobjekt har under de senaste åren inte orsakat några större kontroverser men det kan konstateras att sådana strider, globalt sett, är lika vanliga idag som tidigare. Argumenten och målsättningarna är desamma eller åtminstone parallella. I USA strider man exempelvis om sydstaternas monumentflora och flera statyer och monument över sydstatsgeneraler och Christofer Columbus har tagits ner eller vandaliserats. De ses av färgade och/eller urbefolkningen som symboler för rasism och segregation. På många håll av världen avtäckts hela tiden nya monument som genomgående fortsätter den europeiska monumenttraditionen. Ett färskt exempel är t.ex. det 2018 invigda monumentet över Vallabhbhai Patel, en av den indiska enhetsrörelsens ledargestalter och det självständiga Indiens förste premiärminister. Patelstatyn – även benämnd *The Statue of Unity* – är tills vidare den högsta (182 m) i världen och får bl.a. Frihetsgudinnan i New York (*The Statue of Liberty*; 46 m) att blekna i jämförelse.

Avhandlingen visar att det finns en hel del till att utforska på hemmaplan. Som exempel kan nämnas en mer djupgående analys av tillkomstprocessen av Alexander II:s monument på Senatstorget, något som förtjänar en egen doktorsavhandling eller monografi. Många motmonument borde även utforskas närmare, som exempel kan nämnas det självständighetsmonument, som under åren 1925–1926 planerades ersätta Alexandermonumentet. Även sådana kejsarliga monument, som utelämnats ur studien, förtjänar ytterligare forskarmöda. *Avrussificeringen* som fenomen förtjänar större vetenskaplig uppmärksamhet, och ett sådant projekt kunde med fördel utvidgas till att innefatta hela stadsbilden, inklusive exempelvis minnesplaketter och gatunamn. Fortsatta forskningsprojekt kunde även inkludera större jämförande studier, där avrussificeringen i Finland jämförs med liknande fenomen internationellt. Avslutningsvis kan det konstateras att den finländska konsthistoriens kanon är i behov av uppdatering och revidering. Här finns potential för ett nationellt forskningsprojekt, gärna tvärvetenskapligt.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta skrifter

- Ahtola-Moorhouse, Leena, *Gunnar Finnen kilpailujen perusteella saamat julkiset monumenttityöt. Tehtävien ja muodon yhteys*, Avhandling pro gradu, Konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet, 1974.
- Aittomaa, Sofia, *Alexander I:s kolossalbyst – en symbol för kejserlig närvaro respektive frånvaro i Finland*, Avhandling pro gradu, Konstvetenskapliga institutionen vid Åbo Akademi, 2009.
- Maltzeff, Joanna, *Debatten om resandet av den okända soldatens monument på Senatstorget i stället för Alexander II-stoden i januari 1942. Bakgrund och förutsättningar*, proseminarieuppsats i Finlands och Skandinavians historia vid Helsingfors universitet, 1986.
- Maltzeff, Joanna, *När ”Frihetens gudinna”-reliefen ersatte Alexander I-bysten. Om hur 1920- och 1930-tals ideologierna påverkade anskaffningen av reliefen i Helsingfors universitets solennitetssal 1940–1944*, Avhandling pro gradu, Konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet, 1990.
- Melanko, Valdemar, *Kaupunkimiljöön muuttuminen Helsingin Kappatorin alueella*, Avhandling pro gradu, Konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet, 1970.
- Ryhänen, Raija, *Aleksanteri II:n muistopatsas Helsingin Senaatintorilla*, Avhandling pro gradu, Konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet, 1967.
- Sandqvist, Tom, *Bildkonsten som nationell ambition. Walter Runebergs monumentala skulptur – tillkomsthistoria, motiviska, politiska och konstideologiska referenser*, Avhandling pro gradu, Konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet, 1979.

Tryckta skrifter

- Ahtomaa, Sofia, ”Alexander I:s kolossalbyst. Från lojalism via avrussificering till rehabilitering”, *Historisk Tidskrift för Finland* 98 (2013:4), 429–468.
- Aittomaa, Sofia, ”Kejsarinnans sten. Från lojalism via revolutionsyra och nationalism till rehabilitering”, *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (2015:1), 4–43.
- Aittomaa, Sofia, ”Monumenten över Alexander II i Helsingfors och Peter den store i Viborg. Två olika öden – likheter och olikheter”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102 (2017:2), 177–233.
- Ankersmit, Frank R., ”Remembering the Holocaust. Mourning and melancholia”, *Reclaiming memory. American representations of the Holocaust*, Turku 1998.
- Aspelin[-Haapkylä], Eliel, *Suomalaisen taiteen historia pääpiirteissään*, Helsinki 1891.
- Backström, Ragnar, *Langinkoski. Keisarillisen perheen kesäinen keidas*, Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1232, Helsinki 2009.
- Berggren, Lars, ”Det europeiska monumentväsendet och Finland – Henrik Gabriel Porthans och Per Brahes stoder i Åbo”, Red. Christer Kuvaja och Ann-Catrin Östman, *Svärdet, ordet och pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia*, Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII, Åbo 2012a, 397–427.
- Berggren, Lars, ”Finskt och svenskt i monumentet till Per Brahe”, *Ögonblick och minnesspår. Offentliga verk i Åbo stads konstsamling*, Åbo museicentrals publikationer 56, Åbo 2012b, 48–59.
- Berggren, Lars, *Giordano Bruno på Campo dei Fiori. Ett monumentprojekt i Rom 1876–1889*, Lund 1991.
- Berggren, Lars, & Lennart Sjöstedt, *L’Ombra dei Grandi. Monumenti e politica monumentale a Roma 1870–1895*, Roma 1996.
- Boime, Albert, *Hollow Icons: The Politics of Sculpture in Nineteenth-Century France*, Kent, Ohio 1987.
- von Bonsdorff, Bengt, (et al.), *Konsten i Finland. Från medeltid till nutid*, Helsingfors 1998 [1978].
- Denscombe, Martyn, *The Good Research Guide for small-scale social research projects*, Maidenhead 2010.

- Ellenius, Allan, *Den offentliga konsten och ideologierna. Studier över verk från 1800- och 1900-talen*, Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala Handlingar 15, Uppsala 1971.
- Engman, Max, ”Kejsarens män i Finland. Sentarister och andra revisionister”, *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess följder i eftervärldens ögon*, Helsingfors; Stockholm 2009, 321–344.
- Engman, Max (red.), *När imperier faller. Studier kring riksupplösningar och nya stater*, Stockholm 1994.
- Gamboni, Dario, ”Image to Destroy, Indestructible Image”, *Iconoclasm. Beyond the Image Wars in Science, Religion and Art*, Karlsruhe 2002.
- Gamboni, Dario, *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, London 2007 [1997].
- Hargrove, June, *Les statues de Paris. La représentation des grands hommes dans les rues et sur les places de Paris*, Paris 1989.
- Hirn, Sven, *Strövtåg i österled. Kulturhistoriska studier*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk, Helsingfors 1963.
- Jussila, Osmo, *Venäläinen Suomi*, Porvoo; Helsinki; Juva 1983.
- Kemppi, Hanna, *Kielletty kupoli, avattu alttari. Venäläisyyden hävyttäminen Suomen ortodoksisesta kirkkoarkkitehtuurista 1918–1939*, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 123, Helsinki 2017.
- Klinge, Matti, *Huvudstaden. Helsingfors och Finska staten 1808–1863*, Helsingfors 2012.
- Klinge, Matti, ”Pater Patriae”, *Ylioppilaskunnan historia 4. 1918–1960, Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan historia*, Helsinki 1968, 97–103.
- Klinge, Matti, ”Rysshatet”, *Från lojalism till rysshät*, Helsingfors 1988, 235–288.
- Klinge, Matti, *Ylioppilaslehti*, Helsinki 1983.
- Knapas, Rainer, ”Derussifieringen av Helsingfors efter 1918”, *Medströms – motströms. Individ och struktur i historien*, Helsingfors 2005, 290–302.
- Knapas, Rainer, ”Lejonet i Parola”, *Den tavastländska bygdens kulturhistoria*, Historicus skriftserie, vol. 3, Helsingfors 1979.
- Knapas, Rainer, ”Universitetets byggnader”, Matti Klinge (et al.), *Helsingfors Universitet 1640–1990. Andra delen. Kejsarliga Alexanders Universitetet 1808–1917*, Helsingfors 1989, 216–276.
- Kormanen, Riitta, *Sotamuistomerkki Suomessa. Voiton ja tappion modaalista sovittelua*. Turun yliopiston julkaisuja, Turku 2014.
- Könönen, T., Joensuun kaupunki 1848–1898, Joensuu 1904.
- Lindgren, Liisa, *Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa*, Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 782, Helsinki 2000.
- Melanko, Valdemar, ”Keisarinna kivi”, *Helsingfors-Samfundet årsbok 1970–71*, Helsinki 1971, 26–34.
- Niemelä, Jari, *Finlaysonin palatsi – helmi kansallismaisemassa*, Tampere 2009.
- Niemelä, Jari, *Tampereen patsaat ja muistolaatat*, Tampere-seuran julkaisuja, Tampere 2001.
- Nummelin, Rolf, ”Skulpturen”, Bengt von Bonsdorff (et al.), *Konsten i Finland. Från medeltid till nutid*, Helsingfors 1998 [1978].
- Okkonen, Onni, *Finsk konst*, Helsingfors 1944.
- Okkonen, Onni, *Suomen taiteen historia*, I–III, Porvoo 1945.
- Pöykkö, Kalevi, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland. Eine Untersuchung der Entwurfsstadien und Baugeschichte des Gebäudes von Carl Ludwig Engel mit Klärung des Stil- und Ideengeschichtlichen Hintergrunds und Erläuterung der Kompositionsmittel*, Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 74, Helsinki 1972.
- Pöykkö, Kalevi, ”Ivan Martosin Aleksanteri I:n rintakuva ja sen vaiheita”, Suomen museo 1971, 112–116.
- Reitala, Aimo, ”Karhuntaaljaan puettu Suomi. Walter Runeberg ja Suomi-neidon historia”, *Taidehistoriallisia tutkimuksia* 4, Helsinki 1978, 157–170.
- Sandqvist, Tom, ”Konsten som nationell ambition i Walter Runebergs monumentalskulptur”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 56, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 492, Helsingfors 1981.
- Sarajas-Korte, Salme, (et al.), *Ars. Suomen taide*, 1–6, Espoo 1987–1990.
- Sulzer, Johann Gottlieb, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, I–IV, Frankfurt & Leipzig 1798.
- Suominen-Kokkonen, Renja, ”Negative Heritage in the History Culture of Finnish Art History”, *Konsthistorisk tidskrift/Journal of Art History* 85 (2016:3), 225–239.

- Söderlind, Solfrid, "Gustav IV Adolfs synliga försvinnande", *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska vetenskaperna*, Lund 2001, 109–130.
- Tommila, Päiviö, *Suuri adressi*, Porvoo; Helsinki; Juva 1999.
- Trachtenberg, Marvin, *The Statue of Liberty*, London 1976.
- Tuomi-Nikula, Jorma & Päivi, *Keisarit kesälomalla Suomessa*, Jyväskylä 2002.
- Turja, H. A., "Aleksanteri II:n muistopatsaan synty", *Historiallinen arkisto* 36:4, Helsinki 1928, 1–62.
- Varner, Eric R., *Mutilation and Transformation. Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Monumenta Graeca et Romana, Brill 2004.
- Viljo, Eeva Maija, "Henrik Gabriel Porthanin muistomerkki", *Hetkinen ja muistijälki. Turun kaupungin taidekokoelman julkiset teokset*, Turun museokeskuksen julkaisuja 56, Turku 2012, 30–47.
- Viljo, Eeva Maija, "The Bronze Emperor and "Lux", Making a Monument to Alexander II", *Songs of Ossian. Festschrift in honour of Professor Ossian Lindberg*, Konsthistoriska studier 27, Helsingfors 2003, 123–137.
- Villstrand, Britt-Marie, "Finlands reformator som monument – ett nationsbyggande projekt med förhinder 1865-1888", *Historisk Tidskrift för Finland* 102 (2017:3), 365–402.
- Wennervirta, Ludvig, *Finlands konst. Från förhistorisk tid till våra dagar*, Helsingfors 1926.
- Zander, Ulf, "Läroböcker i sten. Historiedidaktiska aspekter på monument och minnesmärken", Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Lund 2004, s. 103–123.
- Öhqvist, Johannes, *Suomen taiteen historia*, Helsinki 1912.

Tidningar

Helsingin Sanomat 2014

Muntliga uppgifter

Sten Björkman, direktör, och Päivi Rainio, amanuens, Helsingfors, intervju vid Helsingfors universitetsmuseum 22.2.2017

Internet

<http://www.utu.fi/fi/Ajankohtaista/mediatiedotteet/Sivut/patsaan-paljastustilaisuus-30.5.-aleksanteri-palaa-akatemiataloon.aspx>

Sofia Aittomaa

Fyra kejserliga monument i Finland

Tillkomst, mottagande och bemötande

I föreliggande avhandling studeras hela livscykeln för fyra kejserliga monument i Finland: Alexander I:s kolossalbyst (1814) som stått på olika platser i Åbo och i Helsingfors, *Kejsarinnans sten* (1835) på Salutorget i Helsingfors, Alexander II (1894) på Senatsorget i Helsingfors och Peter den store (1910) i Viborg. Samtliga monument härstammar från den s.k. "kejsartiden" (1809-1917), då storfurstendömet Finland var en del av det ryska kejsardömet och den ryske kejsaren storfurste av Finland.

I avhandlingen granskas monumentens symboliska funktion i relation till den växlande historiska och politiska kontexten. Syftet är att rekonstruera monumentens historia, redogöra för deras utformning, placering och betydelser under olika tider och politiska konjunkturer. Samtidigt belyses olika maktaspekter som är förbundna med monumenten och deras historia. Genom att studera handlingar gällande monumenten, rekonstrueras och redogörs för monumentens hela livscykel och betydelseskiftningar.